

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

Навчально-науковий інститут педагогіки і психології

Кафедра педагогіки

Прищ Василь Васильович

**РЕЛІГІЙНЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ У СУЧАСНІЙ ШКОЛІ
НІМЕЧЧИНИ**

Спеціальність: 011 Освітні, педагогічні науки

Галузь знань: 01 Освіта

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеню магістра

Науковий керівник

_____ Чистякова І. А.,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки
« ____ » _____ 2020 року

Виконавець

_____ Прищ В. В.
« ____ » _____ 2020 року

Суми 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РЕЛІГІЙНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ У СУЧАСНІЙ ШКОЛІ НІМЕЧЧИНИ	9
1.1. Релігійне виховання учнів у сучасній школі як предмет педагогічних досліджень.....	9
1.2. Історія розвитку релігійного виховання учнів у Німеччині.....	18
1.3. Моделі релігійного виховання учнів у сучасній школі Німеччини.	27
Висновки до розділу 1.....	34
РОЗДІЛ II. ПРАКТИЧНІ ОСНОВИ РЕЛІГІЙНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ У СУЧАСНІЙ ШКОЛІ НІМЕЧЧИНИ	36
2.1. Нормативно-правові основи релігійного виховання учнів у сучасній школі Німеччини	36
2.2. Змістово-процесуальні основи релігійного виховання учнів у сучасній школі Німеччини	41
2.3. Можливості використання прогресивного досвіду релігійного виховання в сучасній школі Німеччини в Україні	51
Висновки до розділу 2.....	54
ВИСНОВКИ.....	56
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	60
ДОДАТКИ	66

ВСТУП

Актуальність теми. Криза, яка вразила найважливіші сфери духовного життя людства – науку, релігію та освіту, – призвела до фактичного розколу єдиного матеріально-духовного простору цивілізації, поглибила руйнівний за своїми наслідками розрив між знанням та історико-культурними традиціями, самим несприятливим чином позначилася та продовжує позначатися на стані розвитку освіти. У всьому світі здійснюється пошук способів розширення й поглиблення гуманітарної культури підростаючих поколінь, відродження духовних сил. Без сумніву, духовна криза в нашій країні ускладнена пануючим у радянський період тоталітарним мисленням, при якому людині було властиво недостатнє усвідомлення своїх почуттів, емоцій, свого Я.

Переконані, що все це позначалося на системі виховання, сприяло тому, що справжні цінності стали відсувати за важливістю на другорядні позиції. Тим актуальніше видається нам для сучасного періоду розвитку нашої країни переорієнтація світосприйняття, розгляд з нового боку споконвічно людських цінностей, серед яких особливо важлива гуманізація, одухотворення підростаючих поколінь, розкриття людських здібностей і якостей, залучення до вищих духовно-моральних цінностей. Спираючись на кращі традиції вітчизняної освіти, зберігаючи духовні основи й цінності, важливо, проте, наповнити їх більш глибоким філософським змістом, оновити зміст, наситити процес освіти людини високим гуманним змістом, істинної культурою. Вважаємо, що інтегроване цілісне знання про світ не може сьогодні не включати в себе як складову частину також знання релігії, засноване на її філософському осмисленні. У даний час педагогами визнається необхідність створення в школі виховної системи, здійснюється пошук виховних заходів з духовно-морального збагачення учнів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему релігійного виховання порушували в різні часи зарубіжні й вітчизняні дослідники. Нами

виявлено, що релігійна педагогіка Німеччини є одним з аспектів історії та філософії світової освіти (Н. Воробйов, Б. Вульфсон, А. Джуринський та ін.

Питання релігійного виховання в німецькій школі піднімали у своїх дослідженнях українські та російські дослідники (Т. Артерчук (Артерчук, 2010), А. Завальнюк (Завальнюк, 2014), О. Зайцева (Зайцева, 2005), І. Ковровський (Ковровський, 2007), Ф. Козирєв (Козырев, 2006)).

Так, І. Ковровський окреслив законодавчі засади релігійного виховання німецьких школярів; О. Зайцева вивчала історію релігійного виховання та принципи викладання релігієзнавства в сучасній німецькій школі; Т. Артерчук досліджувала питання релігійного виховання німецьких школярів у різні історичні періоди.

У Німеччині питаннями релігійного виховання займалися Й. Аретц, В. Бартоломеус, К. Гроссманн, В. Джеймс, Ф. Дітеріх, Г. Дьоргер, Ф. Кауфман, Р. Кьохер, Р. Лахманн, Г. Леммерманн, І. Ліхтенштайн, Н. Метте, М. Ротгангель, Г. Фокс, Г. Фройденберг та ін.

Наукові розвідки німецьких дослідників присвячені питанням розвитку методики релігійного виховання (Г. Леммерманн), розвитку змісту релігійного виховання (Ф. Дітеріх), історичних передумов релігійного виховання (К. Гретляйн).

Аналіз вітчизняної та зарубіжної педагогічної літератури дав змогу стверджувати те, що, незважаючи на низку досліджень, які розкривають окремі аспекти релігійного виховання в німецьких закладах загальної середньої освіти, в Україні відсутні цільові, системні дослідження релігійного виховання німецьких учнів як педагогічної проблеми, не виявлені шляхи використання позитивних елементів німецького досвіду в українській школі.

Актуальність означеної проблеми зумовлена необхідністю розв'язання низки суперечностей, а саме між:

- недостатністю інформації про релігійне християнське виховання, закономірності його функціонування та необхідністю цих знань для педагогічної науки та практики;
- світським антропоцентричним розумінням сутності релігійного виховання та необхідністю врахування християнських традицій сім'ї, носієм яких є дитина;
- правом самовизначення особистості в питаннях віри та вузькою спрямованістю педагогічного впливу освітніх установ у світоглядному плані;
- суспільною потребою у використанні релігійного знання в процесі виховання та рівнем наших знань про об'єктивно існуючий величезний виховний потенціал християнського віровчення.

Пошук можливих шляхів вирішення даних протиріч і соціально-педагогічна значущість проблеми релігійного виховання учнів у сучасній німецькій школі, її недостатня теоретична й методична розробка зумовили актуальність дослідження та були підставою для визначення його теми **«Релігійне виховання учнів у сучасній школі Німеччини»**.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні теоретичних і практичних основ релігійного виховання учнів у сучасній школі Німеччини.

Об'єкт дослідження – релігійне виховання учнів у сучасній школі Німеччини.

Предмет дослідження – теоретико-практичні основи релігійного виховання учнів у сучасній школі Німеччини.

Завдання дослідження:

1. Охарактеризувати понятійно-категоріальний апарат.
2. Виокремити етапи розвитку релігійного виховання учнів у школах Німеччини та виявити моделі релігійного виховання учнів у сучасній школі Німеччини.
3. Окреслити нормативно-правові основи релігійного виховання учнів у сучасній школі Німеччини.

4. З'ясувати змістово-процесуальні основи релігійного виховання учнів у сучасній школі Німеччини.
5. Визначити можливості творчого використання прогресивного досвіду німецької системи релігійного виховання в аспекті досліджуваної проблеми в Україні.

Методи дослідження. Для реалізації мети дослідження та поставлених завдань використано такі методи: *загальнонаукові* – аналіз, синтез, абстрагування, порівняння та узагальнення, що дали змогу з'ясувати особливості розвитку теоретичних підходів, покладених в основу розвитку досліджуваного феномену, та вивчити офіційні документи здійснення релігійного виховання; *конкретно-наукові* – метод термінологічного аналізу забезпечив розкриття сутності досліджуваних педагогічних явищ за допомогою виявлення та уточнення значень і смислів основоположних понять; порівняльно-історичний та хронологічний, які дозволили схарактеризувати етапи розвитку релігійного виховання; структурно-логічний аналіз уможливив визначення нормативно-правових основ досліджуваного феномену; системно-структурний та системно-функціональний аналіз стали основою для виявлення змістово-процесуальних основ релігійного виховання учнів у сучасній школі Німеччини; метод наукової екстраполяції використовувався для визначення можливостей творчого використання німецького досвіду здійснення релігійного виховання учнів у сучасних школах в аспекті досліджуваної проблеми в Україні.

Реалізовані мета й завдання дослідження дозволяють стверджувати, що **елементи наукової новизни** одержаних результатів дослідження визначаються тим, що в ньому:

вперше в українській педагогічній науці: цілісно з'ясовано теоретико-практичні основи релігійного виховання учнів у сучасній школі Німеччини. У межах характеристики теоретичних основ досліджуваного феномену

виокремлено етапи розвитку релігійного виховання учнів у школі Німеччини; окреслено нормативно-правові основи релігійного виховання учнів у школах Німеччини; з'ясовано змістово-процесуальні основи релігійного виховання учнів у сучасній школі Німеччини. Визначено можливості використання прогресивного досвіду німецької системи релігійного виховання в аспекті досліджуваної проблеми в Україні.

Уточнено науковий зміст основоположних понять дослідження «релігійне виховання».

Подальшого розвитку дістала характеристика моделей релігійного виховання в школах Німеччини.

Практичне значення результатів дослідження обумовлене тим, що матеріали дослідження можуть бути використані для проведення наукових досліджень із порівняльної педагогіки, в науково-методичних посібниках із проблем розвитку зарубіжної педагогічної теорії та практики. Отримані матеріали можуть стати основою подальшого дослідження проблематики, пов'язаної з релігійним вихованням учнів у сучасній школі, а також використовуватися в процесі розробки спеціальних курсів за вибором, спеціальних семінарів у межах підготовки педагогів. Результати дослідження можуть бути затребувані викладачами й організаторами освітнього процесу в системі шкільної та позашкільної освіти.

Апробація результатів дослідження. Результати магістерського дослідження були представлені та обговорені на науково-практичних конференціях та семінарах різного рівня: Всеукраїнському науково-практичному семінарі з міжнародною участю «Макаренківські читання» (Суми, 2020), II Міжнародна науково-практична конференція «Освіта для XXI століття: виклики, проблеми, перспективи» (Суми, 2020).

Публікації. Основні положення, результати та висновки магістерської роботи відображено у 2 одноосібних наукових публікаціях:

1. Релігійне виховання учнів у школах Німеччини: історичний аспект. Наукові пошуки. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2020, сс. 69–75.

2. Система релігійного виховання в загальноосвітній школі Німеччини. *Освіта для XXI століття: виклики, проблеми, перспективи*: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (12-13 листопада 2020 року, м. Суми). Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2020, сс. 159-161.

Структура і обсяг роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (61 найменування) та додатків. Повний обсяг дослідження становить 67 сторінок, із них основний текст – 59 сторінок.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РЕЛІГІЙНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ У СУЧАСНІЙ ШКОЛІ НІМЕЧЧИНИ

1.1. Релігійне виховання учнів у сучасній школі як предмет педагогічних досліджень

Протягом тривалого часу церква займалася вихованням і навчанням підростаючих поколінь, але як наука «теологічна педагогіка» стала формуватися тільки в ХІХ столітті, взявши початок у релігійній філософії. Свідченням того стали роздуми О. Вільманна, який висловив переконання в тому, що педагогіка здатна піднятися до рівня науки, оформитися в науку лише в разі врахування й залучення християнської виховної мудрості у свій фонд (187). Цю переконаність підтримали поряд із багатьма іншими Г. Бопп, Ф. К. Еггесдорф, І. Готтер, Г. Грунвальд, Ф. Шнайдер та ін.

У наш час, уже протягом півтора століття, ми можемо стверджувати, що релігійна педагогіка береться за дослідження законів буття й фактичного матеріалу виховання за допомогою природних джерел пізнання, за норму істини, з якою вона ніколи не може вступити в протиріччя.

У християнській педагогіці переплітаються природознавче мислення, виявлені, визнані істини, церковні рішення, що стосуються віри, та одностайна переконаність у релігійній традиції.

Як системне знання, християнська педагогіка повинна виводити все справжнє із закритої вихідної, з подальшого принципу обґрунтованого зв'язку. Вона не може спиратися лише на такі джерела, як Одкровення та теологію. Вона ґрунтується на методиці, релігійній філософії, логіці, етиці, вченні про державу, психології, проте, все це знаходиться в гармонії з істинами віри. Це можливо, оскільки Віра та Знання незалежно від різних предметів і принципів сходять до Бога як джерела істинного.

Якщо враховувати, що віра є «глибока переконаність у чому-небудь або в будь-кого» [22] (а в нашому розумінні віра є глибока переконаність в існуванні Бога), і розум є здатність людини осмислювати буття в цілому та його сенс, сенс людського життя й діяльності, покликання людини, а також співвіднесеність світового буття з трансцендентним, то можна сказати що, Віра й розум спираються один на одне: розум доводить можливість віри, віра здатна захистити розум від багатьох помилок. Наука, а з нею і педагогіка застосовують свої власні принципи й методи, але повинні правильно скористатися справедливо наданою свободою та не допустити плутанини в результаті перевищення компетенції.

Для подальшого вивчення основ релігійної педагогіки, необхідно з'ясувати, що позначає цей термін.

У релігійній освіті останнім часом використовують кілька термінів, які дуже схожі один на одного, такі як «релігійна педагогіка», «християнська педагогіка», «православна педагогіка», «католицька педагогіка», «євангельська педагогіка», «церковна педагогіка». Терміни, де є назва конфесій, особливого пояснення не вимагають, можна сказати тільки, що і православна, і католицька, і євангельська педагогіки займаються наукою про виховання й навчання на матеріалі навчань і догматів своєї церкви (Е. Шестун, Ф. Швайгер, Г. Шток).

Що ж стосується церковної та християнської педагогіки, то вони схожі в значенні, але використовуються представниками різних конфесій: про церковну педагогіку кажуть в Україні, а про християнську педагогіку говорять в основному протестанти, які більше налаштовані на об'єднання всіх християн (єкуменічний рух).

У науковій літературі зустрічаємо таке визначення поняття «релігійна педагогіка» – це наука, яка осмислює та розробляє напрям розвитку релігійного виховання, освіти та соціалізації особистості. Відповідно, її предметом визначено аналіз передумов, чинників, факторів, завдань, цілей, а

також принципів, форм і методів викладання релігії в освітній установі, зокрема в школі. Переконані, що не існує загальноприйнятої абстрактної, універсальної, узагальненої релігійної педагогіки. Вона втілюється в релігійній педагогіці відповідно до окремої релігії або конфесії. Так, говорять про євангельську, католицьку, православну педагогіку [57, с. 12], юдейську або ісламську релігійну педагогіку. У німецькомовних країнах релігійна педагогіка є частиною теології, з якої вона черпає свій категоріально-поняттєвий апарат.

У результаті вивчення терміна «релігійне виховання» ми можемо сказати, що в релігійній освіті останнім часом використовують кілька варіантів так само, як і «релігійна педагогіка», які дуже схожі один на одного, такі як «релігійне виховання», «християнське виховання», «православне виховання», «католицьке виховання», «євангельське виховання», «церковне виховання».

У дослідженні ми будемо використовувати термін «релігійне виховання», оскільки, по-перше, він є провідним у німецькій педагогічній практиці, по-друге, об'єднує всі інші й позначає спеціально організовану, керовану й контрольовану взаємодію вихователів і вихованців, кінцевою своєю метою має освячення й перетворення особистості вихованця, її прилучення до Бога, звільнення від пороків.

Зауважимо, що в науковій літературі існують певні неузгодженості у визначенні самого поняття «релігійне виховання», а також вживаються різні варіанти щодо назви навчальної дисципліни з релігійної освіти й виховання німецьких школярів: релігія, урок релігії, теологія, Закон Божий, богослов'я.

На думку Т. Артерчук, «релігійне виховання – найдавніша форма виховання, яку розуміють як безпосереднє введення людини до соціальних і культурних цінностей та способів дії за допомогою використання суспільно прийнятних засобів. Релігійне виховання було складовою життя християнської церкви практично з самого моменту її заснування» [4].

Сучасні зарубіжні науковці, зокрема німецькі, наголошують на тому, що релігійне виховання в широкому значенні є передачею біблійної традиції та церковного віровчення [32]. Для розтлумачення сутності релігійного виховання більшість учених використовують загальні дефініції виховання як сполучення спрямованих на досягнення певних цілей дій, за допомогою яких дорослий (вихователь) у межах конкретних уявлень про існування в суспільстві (виховних норм) та за певних обставин (умов виховання) здійснює вплив на дитину (вихованця), застосовуючи конкретно визначені засоби (прийоми виховання) з метою зміни (виховного впливу) способу життя дитини таким чином, щоб вона прийняла виховний ідеал дорослого як необхідний компонент власного існування, змогла критично ставитися до нього та евалюювати його, а також навчилася самостійно провадити процес саморозвитку.

Т. Артерчук у своїй науковій розвідці зауважує, що «означення релігійне, релігійність вказує на людські стосунки з потойбічно-божественним. В організованій релігії, наприклад, у християнстві, це стосунки людина – Бог» [4]. Німецькі дослідники відокремлюють внутрішній і зовнішній прояви релігійності. Внутрішню релігійність вони розтлумачують як природну якість людини, будь-які прояви духовного життя особистості, міркування людини про зміст і ціль її життя й існування. Зовнішній прояв релігійності потрактовується як норми моралі та способи поведінки, які наявні в організованих релігіях (якою є християнство). У побутовому спілкуванні релігійність розглядають як релігійну позицію, формами прояву якої є віра та благочестя [37].

У вітчизняних дослідженнях підкреслюється, що поняття «релігійність» заповнюється змістом, який вона має в певний історичний відрізок часу, та використовується в розумінні наявності та проявів віруючого ставлення людини до надприродного.

У релігійній педагогіці існує велика кількість тлумачень релігійного виховання, які розкривають певні аспекти терміну. Г. Штагель та В. Ессер визначають релігійне виховання як передачу досвіду допуску до потойбічного, передусім шляхом допомоги в розумінні внутрішнього [51, с. 73].

У. Хемель тлумачить релігійне виховання як спеціально направлений спосіб дій дорослих, завдяки яким вони докладають зусилля зі створення необхідних умов для підростаючого покоління в засвоєнні існуючих форм організації відношення до «священної дійсності» [37, с. 143].

На основі всього зазначеного вище, ми підтримуємо узагальнення вітчизняної дослідниці Т. Артерчук, яка визначає «релігійне виховання як процес цілеспрямованого розвитку вчителем, а також саморозвитку учнем, внутрішньої та формування зовнішньої релігійної культури школяра. Значний позитивний вплив на виховний процес при цьому має співпраця школи з родиною та церквою» [4].

У контексті даного дослідження зазначимо, що одним із найбільш складних аспектів християнської педагогіки є процес набуття Віри, яка в подальшому повинна перейти в релігійну свідомість, що є, на наш погляд, кінцевою метою релігійного виховання. При цьому важливо уникнути формальності. Для релігійної свідомості, релігійного погляду на світ і людину характерна спрямованість до вищого, абсолютного, іншого буття, ніж тільки те, що відкривається людині через зовнішнє спостереження світу завдяки органам почуттів і розумовому мисленню.

Вважається за необхідне заохочувати прагнення розглядати світ і людське життя через призму цього вищого, співвіднести все, що зустрічається людині в її досвіді з цим вищим, привести своє життя в згоду з ним.

Для релігійної свідомості наявність таких понять, як «істина» і «брехня», «добро» і «зло», «любов» і «ненависть» у людській мові є

свідченням причетності людини до іншого, вищого, духовного світу й відповідно доказом існування останнього.

Німецькі педагоги (В. Гельдманн, Г. Отто, Т. Штайнбюхель) відзначають, що питання викладання Закону Божого в загальноосвітній школі стало не тільки педагогічним, але й соціальним, у зв'язку з чим у нашому дослідженні ми розглядаємо функції релігії та віри в житті кожної людини, щоб правильно оцінювати значення релігійного виховання.

Так, Ф. Копп виокремлює такі функції, як компенсаторна (релігія дає людині сили протистояти злу й несправедливості, надію на спасіння в «іншому житті» як нагороду за спасіння в цьому житті); морально-соціальна (релігія покликана сіяти в душах людей мир, спокій, любов, регулює форми поведінки та спілкування) та світоглядна (релігія інтегрує досягнення різних галузей діяльності, сприяє певною мірою збереженню та розвитку культури, зрештою релігія сприяє єднанню, спілкуванню людей у любові й добрі [39].

Під іншим кутом зору визначає функції релігії Г. Штокк, до яких відносить загальні (релігія допомагає інтерпретувати й пояснювати дійсність, визначає значення дійсності, подає критерії інтерпретації, за допомогою яких можна зрозуміти різні питання існування); індивідуальні (релігія допомагає знайти себе, свою унікальність, дає можливість для самореалізації, ставить питання про сенс життя, допомагає подолати страх буття та кризові стани); міжособистісні (ставить питання про ставлення до іншої людини, пропонує категорії для оцінки діяльності іншої людини, визначає норми співіснування) та суспільні (релігія допомагає стабілізувати суспільство, подає основні цінності й норми суспільства, ставить під сумнів деякі пануючі цінності й норми суспільства) функції [52].

Отже, можемо зробити висновок про те, що релігійне вчення здатне регулювати всі сфери життя людини – індивідуальну, міжособистісну, громадську. Відповідно, в освітньому процесі школи релігійне виховання покликане реалізувати такі функції:

- виховну (моральний розвиток особистості з метою оволодіння системою загальнолюдських цінностей);
- світоглядну (визначення сенсу життя людини, буття природи й суспільства);
- комунікативну (моральні норми й форми спілкування, що відповідають тій чи іншій релігії);
- ціннісно-орієнтаційну (орієнтація школярів на позитивне ставлення до сакральних цінностей і норм);
- нормативно-регулятивну (культивування та стимулювання поведінки учнів, відповідної основним нормам і вимогам релігійної моралі);
- пізнавальну (формування стійкого інтересу учнів до проблем духовності, моралі й релігії).

Ці функції, у свою чергу, стимулюють пізнавальну й пошукову активність в осмисленні особистих і суспільних проблем.

У результаті релігійного виховання коригуються соціально-моральні орієнтації школярів, які, можливо, вперше замислившись над сенсом свого існування, змогли по-іншому поглянути на навколишній світ і на своє місце в ньому.

Можна з упевненістю стверджувати, що релігійне виховання формує в учнів стійкий інтерес до вивчення проблем філософсько-світоглядного спрямування.

У контексті розгляду досліджуваної проблеми вважаємо за необхідне зазначити, що зміст поняття «релігійне виховання» тісно пов'язаний із науковим визначенням понять «релігія» та «релігійність». Так, поняття «релігія» тлумачиться як «спільність організованих та особистих форм богопоклоніння, проявів відношення людини до потойбічно-божественного, світоглядів та ідеологій. А релігійність є цілісністю тісно пов'язаних між собою компонентів – елементів аналізу релігійних явищ, процесів тощо, які у своїй сукупності утворюють органічну єдність. Найважливішим

компонентом релігійності, індикатором, що визначає релігійну спільноту як цілісний організм, а особу – як релігійну істоту, є релігійні відносини. Вони є системним утворенням зі своєрідним набором істотних характеристик, що відрізняються багаторівневою структурою. Релігійні відносини розгортаються у трьох основних площинах: Людина – Бог, Дух – Плоть, Людина – Людина» [19, с. 176].

Ми можемо сказати, що останнім часом зросла популярність тієї чи іншої конфесії, а особливо приналежність до неї, хоча мало хто дійсно розуміє всю відповідальність прийнятого рішення. Як правило, все закінчується просто розмовами, а про релігійну свідомість не йдеться.

На наш погляд, релігійна свідомість є кінцевою метою релігійного виховання. Наведемо судження німецьких педагогів і філософів про питаннях віри й виховання.

Так, на думку Г. Фройндерберг та К. Гроссманн, «релігійне знання відрізняється від інших видів знання (насамперед наукового), по-перше, своїм основним змістом, по-друге, формою, засобами досягнення цього змісту» [31].

Філософ І. Кант вказує, що пізнання Бога є єдина мета релігії. Це положення коректніше розуміти в тому сенсі, що «всі інші проблеми релігії фокусуються навколо проблеми Бога. Існує навіть особлива галузь знання в межах релігійного знання – богопізнання. Воно ставить собі за мету:

- 1) довести або підтвердити існування Бога;
 - 2) визначити по можливості природу Бога;
 - 3) охарактеризувати відносини між Богом і світом, Богом і людиною
- [11; 12].

До того ж, зауважимо, що слід вказати на нерозривний і тісний зв'язок віри й пізнання релігійного характеру: якою б не була емоційна віра, в її основі завжди покладено знання, знання є передумовою віри, пізнання наскрізно пронизує віру, пізнання очолює процес релігійного вірування.

К. Гольвітцер наголошує, що специфіка релігійної віри полягає в тому, що вона є переплетінням розуму та душевних переживань [33].

Погоджуємося з німецькими дослідниками, що віра є феноменом людської свідомості. Без віри неможливе життя, неможлива жодна діяльність людини. Ф. Копп виокремлює такі види віри:

- Віра-достовірність;
- Віра в авторитет;
- Моральна віра;
- Релігійна віра [39].

У межах нашого дослідження цінними є останні два види. Відтак, моральна віра є вірою в моральні принципи, в їх здійсненність, слідування моральному закону. За І. Кантом, моральна віра нерозривно пов'язана з релігійною вірою в існування Бога.

Зауважимо, що для багатьох людей віра в моральні установки християнства є основою життя сучасного суспільства.

У результаті аналізу наукових та релігійних розвідок можемо стверджувати, що в релігії, якщо брати не окремі її аспекти чи елементи, а розуміти її як цілісну духовну освіту, також є згадані вище види віри, разом із ними до її змісту включено і значний обсяг інформації з наукового, морального, буденного чи іншого знання. Неможна стверджувати, що центральне уявлення релігії – про Бога – абсолютно протистоїть знанню. Це уявлення раціоналістичне в релігійному «Богопізнанні». Але на першому плані в уявленні про Бога є не розум, а почуття-переживання, почуття-емоції.

У німецькій християнській педагогіці вважається, що релігійна віра – це психологічна установка, яка розуміє існування Бога як спілкування з ним душі людини (іншими словами – на основі релігійного досвіду).

С. Франкл зазначає, що впевненість у тому, що Бог існує, не є вірою-достовірністю. Воно взагалі не є раціоналістичним знанням. Сама ідея Бога ірраціоналістична, однак, це не є приводом заперечувати його існування. Не

розумом, а через переживання людина осягає образи, закладені, наприклад, у музиці чи художньому мистецтві [21].

Таким чином, можемо стверджувати, що релігійна віра – це знання про Бога, одержане під час зустрічі. Вона не є вільною здогадкою про щось далеке й недоступне. Тобто специфіка релігійної віри полягає в прийнятті особливої реальності (реальності Бога), на основі безпосереднього з ним контакту.

Доцільним у контексті даної наукової розвідки зацентрувати увагу на тому, що в релігійній педагогіці Німеччини ХХ ст. відбулося розділення термінів «особиста віра» та «релігійна компетентність». Релігійна компетентність є результатом релігійного виховання. «Релігійна компетентність – це знання основних визначень дійсності, здатність сприймати, порівнювати, перевіряти на істинність ці визначення, а також виявляти до них власне ставлення» [4]. А релігійну компетентність учня було детерміновано як спільність знань змісту Біблії, традиції християнства та історії церкви, яку школярі повинні освоїти на кожному етапі свого життя й розвитку, а також своєрідних умінь і навичок, можливих способів прояву власної релігійності.

Такими чином, здійснена наукова розвідка уможливила розуміння релігійного виховання як цілісної системи організаційно-педагогічних дій церкви, школи та сім'ї, спрямованої на розвиток релігійності учня в межах суспільно прийнятних норм і правил релігійної моралі.

1.2. Історія розвитку релігійного виховання учнів у Німеччині

Становлення, розвиток і процвітання європейської цивілізації хронологічно співпадають з історією розвитку християнства, а відтак, не видається можливим вивчати історичний розвиток релігійного виховання

Німеччини, не беручи до уваги той досвід, який був отриманий до появи самої держави.

У нашому дослідженні ми пропонуємо хронологію зародження, становлення та розвитку християнської педагогіки з моменту її виникнення, яким вважається отримання християнством статусу релігійного вчення. Нами було виокремлено 8 етапів розвитку релігійного виховання, а саме:

- 1) зародження – від появи Священного Писання до епохи раннього Середньовіччя;
- 2) поширення – епоха Середньовіччя;
- 3) оновлення – епоха Відродження;
- 4) раціоналізму – епоха пізнього Відродження та Просвітництва;
- 5) класицизму – ХІХ ст.;
- 6) відділення школи від церкви – перша половина ХХ ст.;
- 7) відновлення – з 1945 р. по 1990-ті роки;
- 8) сучасний – початок ХХІ ст.

Охарактеризуємо кожен етап.

Перший етап відзначився тим, що виховання в перших християн було зорієнтоване на Біблію – збірник канонічних творів, що має дві частини: Старий Завіт, звідки бере свій початок християнська традиція виховання, та Новий Завіт, у якому подано християнські цілі та зміст виховання [8; 29; 38].

Другий етап розвитку релігійного виховання співпав з епохою Середньовіччя. У період раннього Середньовіччя основну роль взяла на себе католицька філософсько-педагогічна традиція, яка протиборствувала Античності й варварству, беручи в них, проте, важливі провідні ідеї. Це час виникнення церковних шкіл, які відкривалися при існуючих тогочасних монастирях. Вивчення початкових етапів виникнення релігійної педагогіки дає можливість стверджувати, що саме їй ми завдячуємо створенню шкільної системи освіти в державах Європи, а згодом і в інших країнах. Саме релігійне виховання було тією значимою ідеєю, яка відігравала вагомий роль у розвитку

особистості дітей. У період раннього Середньовіччя, коли християнство ще не було домінуючим, а лише являло собою окрему общину, церква акцентувала увагу лише на завдання морального вдосконалення суспільства. Церква цього часу вважала першочерговим здійснювати релігійно-моральне виховання. Проте, виховання було певним поєднанням релігійного та світського начал. При чому світське начало передбачало засвоєння земної мудрості та раціонального знання [5; 6; 43].

Першими школами, які відкривалися християнами, були школи катехуменів, які організовувалися для тих, хто бажав вступити до християнської общини, але не мав необхідних знань щодо християнського вчення та потрібної моральної стійкості. Головна увага тут надавалась основам християнського вчення.

У спеціально відведені дні тижня, а в окремих школах щоденно, катехумени організовували на паперті або іншій частині церкви слухання моральних настанов. Школи для катехуменів мали також назву катехізичні у зв'язку з тим, що в основу освітнього процесу покладалося читання катехізису [45].

Згодом в деяких містах такі школи перетворилися на установи більш високого типу, засновниками яких ставали єпископи. Вони знаходились у відомстві єпископату, слугували установами отримання освіти і священнослужителями, і дітьми. З часом їх стали називати кафедральними або соборними, що залежало від споруди, в якій вони знаходилися. Усе зростаючі вимоги щодо ширшої та глибшої загальної освіти в наступні сторіччя сприяли розвитку соборних шкіл, які стали базою для відкриття перших університетів Середньовіччя [45].

Учений світ раннього Середньовіччя використовував релігійних і педагогічних діячів V-VI ст. в процесі обґрунтування навчання й виховання, які створювали підручники за програмою семи вільних мистецтв (Августин, Боецій, Іссідор, Кассідор, Капелла).

Проте наголосимо на тому, що слід пам'ятати про те, що, починаючи з IV по XIII ст. у Західній Європі практично не існувало інших видів виховання, крім монастирського та сімейного. Так, Бенедиктинські монастирі стали провідними в справі просвітництва. За уставом Св. Бенедикта, який було прийнято всіма монастирями на Заході, навчання носило виключно релігійний характер, за необхідності викладалися читання й письмо, співи та церковний календар.

У часи Карла Великого монастирські школи значно підвищили свій освітній статус. Так, в Указі від 789 р. було зазначено, що «кожний монастир і абатство повинні були мати свої школи, де б хлопчиків навчали псалмам, музичним нотам, співам, арифметиці та граматиці [59].

У 1220 р. було засновано орден домініканців, які стали цензорами католицької правдивості. Вони прикладали значні зусилля в галузі католицької освіти у своїх монастирях і університетах, розуміючи потребу церкви у високоосвічених проповідниках і вчителів та необхідність сприятливих умов для їх підготовки.

Зазначимо, що важливу роль у розвитку педагогічної думки Середньовіччя відіграла схоластика, що виникла як потреба огорнути релігійні вірування в нові форми. Необхідно було проаналізувати, систематизувати, визначити основні положення і підкріпити їх філософськими висновками, а точніше, привести релігійну думку до жорсткої логічної форми. Часто схоластику визначали як поєднання християнських віровчень з логікою Аристотеля.

Третій етап розвитку релігійного виховання відносимо до епохи Відродження, коли спостерігався розкол західної християнської церкви. Відтак, в епоху Відродження відбувся новий поштовх до розвитку релігійного виховання, коли філософська та педагогічна думка запропонувала оновлений вигляд ідеалу особистості, яка відзначалася високим духовним і фізичним розвитком. Такий ідеал ґрунтувався на

конкретному історичному змісті. Ідейні представники епохи Відродження дуже часто самі були носіями пропонованого ідеалу, будучи прикладом мудрості, духовності й моральності. Як вважає Г. Бемер, незаперечним успіхом релігійної педагогіки досліджуваного етапу стали єзуїтські школи, вчителі яких без сумніву займали значне місце в її становленні [25].

Потрібно наголосити на тому, що з моменту розколу церкви католицькі та протестантські священики почали боротьбу за прихожан. Іноді вирішальним фактором у виборі церкви ставали наявність церковних шкіл і якість освіти.

У цей час Ігнатієм Лойолой було засновано орден єзуїтів (1540 р.), який здійснив великий вплив на розвиток релігійної педагогіки. Як педагоги, єзуїти проявляли особливе мистецтво у вихованні підростаючих поколінь. Вони намагалися зробити освіту доступною якомога більшій кількості людей, особливо звертали увагу на хлопчиків з нижчих класів, вчили за низьку плату, а іноді навіть безкоштовно.

Єзуїтські школи та система навчання були організовані відповідно до Системи вивчення наук – програмою єзуїтської педагогіки. Процес навчання й виховання в цілому будувався за принципом змагання, що допомагало мотивувати учнів.

У 1544 р. в Кьольні виник перший філіал єзуїтського ордену на німецькій землі, у 1551 р. у Вені виник другий такий філіал. Відповідно, вплив єзуїтів продовжував розширюватися та поглиблюватися. Це можна пояснити досягнення єзуїтського виховання в гімназіях та інтернатах. Вважається, що вирішальну роль зіграла їх робота з молоддю. Поступово майже вся виховна робота католицизму зосередилася в їх руках.

Четвертий етап розвитку релігійної педагогіки відноситься до епохи пізнього Відродження та Просвітництва. Це час оновлення педагогічних ідей, які характеризувалися більшою раціональністю та світськістю: проголошено свободу совісті та право на релігійну освіту згідно з конфесійною

приналежністю, посилено прагнення щодо забезпечення національного демократичного виховання, прискорено формування нових загальносуспільних і морально-духовних цінностей, переглянуто концепцію існування людини та світу, по-іншому потрактовано запропоновану раніше ідею виховання ідеальної людини (так у XVII ст. йшлося передусім про ідеальну благородну людину, а у XVIII ст. – про ідеальну освічену людину) [6].

Почали переглядатися цілі, направленість виховання, проголошувались активне, мотивоване навчання, включення до програми освіти рідної мови, розширення викладання точних і природничих наук, відмова від виключно вербального викладання, заохочення викладання національної історії тощо.

П'ятий етап співпадає з XIX ст., коли спостерігається завершення оформлення класичної педагогіки Нового часу в наукове знання, а відтак, і в релігійній педагогіці відбуваються певні нові зрушення. У полі її зору потрапляють великі можливості та індивідуальність особистості людини. У педагогіці прослідковується тенденція до збільшення знань, взятих із філософії та інших антропологічних наук. Ретельно вивчаються цілі, зміст, методи й форми освітнього процесу, методологія педагогіки як науки. Робляться перші спроби психологічного обґрунтування процесу навчання, беруть свій початок сучасні теорії соціального виховання [24].

Відтак, по іншому трактувалась участь церкви в шкільній справі: з одного боку, обґрунтовувалося право світської держави на контроль шкільної справи, але з іншого – західне суспільство здебільшого не стояло на атеїстичних позиціях. Тому правлячі кола, домагаючись відкриття світських суспільних закладів освіти, одночасно допускали фактичну монополію церкви в приватній освіті, визнавали релігійне навчання й виховання. Церква та релігія розглядалася як необхідні засоби соціальної політики.

До середини XIX ст. змінився підхід до вивчення релігії, яка знайомила дітей з історією царства Божого та з основам істинного християнства,

прояснювала та збагачувала їх розум, надихала та розвивала релігійне та моральне почуття. Засобами для досягнення цієї мети стали: Біблія, катехізис, історія церкви, щоденні шкільні молитви, влаштування школи, дисципліна та бездоганний спосіб життя вчителя та його вміння завжди тримати себе з достоїнством [7].

Значимим у цей період було те, що влада залишала шкільним клерикалам свободу дій, виходячи з постулату про те, що релігійна ідеологія незамінна у процесі виховання соціальної лояльності. Цікавим був і той факт, що ідею співробітництва з церквою розділяла й основна частина педагогів і діячів освіти. Багато німецьких педагогів, у тому числі й ті, хто не належав до жодної релігійної конфесії, вважали правильним в основу шкільного виховання покласти основи релігії.

Релігійна педагогіка досягла певної самостійності в освіті лише у другій половині XIX ст., виробивши власний педагогічно-дидактичний метод.

Шостий етап розвитку релігійного виховання в Німеччині припав на першу половину XX століття. Так, у першій половині XX ст. Німеччина стає однією з найбільш швидко індустріальних країн. У цей час церква відмежувалася від держави, а в школах знижено кількість годин, що надавалися на вивчення релігієзнавства, але релігійне виховання так само займає вагоме місце в системі освіти. Відповідно, учні вивчали Закон Божий кожен день (див. Табл. 1.1)

До першої половини XX ст. в педагогіці існувало дві основні парадигми. Перша – педагогічний традиціоналізм – продовження попередньої педагогічної думки, друга – нове виховання, або реформаторська педагогіка. Релігійна педагогіка належала до традиційної парадигми.

А в період 1935–1945 рр. заняття з релігієзнавства в школах втратили свою значимість, оскільки в країні були вже інші орієнтири.

Таблиця 1.1

Орієнтовні навчальні плани гімназії, реальної гімназії та реальної школи

Предмети	Гімназія	Реальна гімназія	Реальна школа
Релігія	10	9	9
Латина	6	4	-
Німецька мова	6	6	8
Французька мова	4	6	4
Англійська мова	-	4	5
Грецька мова	6	-	-
Історія та географія	5	5	5
Математика	6	7	7
Природознавство	3	3	3
Фізика	3	4	4
Хімія	-	2	3
Твори	2	2	2
Малювання	2	4	4

Сьомий етап розвитку релігійної педагогіки відносимо до 1945-1990-х років. Це час, коли Німеччина потребувала відновлення після наслідків Другої світової війни, віднайти точки опори й відбудувати нове життя. Частково це стосувалося й народної освіти. Щодо викладання релігієзнавства в школах Німеччини, то зауважимо, що в Західній Німеччині християнська церква відновила своє панівне становище і стала своєрідним оплотом німецької нації, що дало змогу відновити дух нації, а відтак, у всіх типах шкіл зберігся Закон Божий як обов'язковий предмет. Натомість у Східній Німеччині церква перебувала в стані занепаду, а отже, до навчальних планів

предмет «Релігієзнавство» не був включений. З кінця 1990-х років вимоги до стандартів освіти в усіх землях стали єдиними.

Означений період ознаменувався виникненням такої термінології, як повоєнна відновлення освіти, вплив християнських цінностей, забезпечення права на релігійне виховання дитини, денацифікація освіти. Релігійне виховання учнів ґрунтувалося на таких ключових поняттях, як Біблія, книга Псалмів, Катехізис, історія Церкви, богослужіння в школі та дія Святого Духа. Важливим внеском у розвиток релігійної педагогіки стало формування теологічного підґрунтя змісту релігійного виховання. Однак, методика викладання предметів релігійного спрямування не були предметом спеціального наукового розгляду. У західній Німеччині прослідковується підвищення інтересу до релігії, надання церкві та релігійному вихованню основної ролі в духовному відродженні країни, а у східній – навпаки, усунення церкви від участі у здійсненні освітнього процесу та побудова нової соціалістичної школи [2; 3].

Восьмий етап розпочався після об'єднання Німеччини. Сьогодні в об'єднаній Німеччині пропонується для обов'язкового вивчення перелік світоглядних предметів, а саме: євангельська релігія, католицька релігія, православна релігія, ісламська релігія або етика. Серед означених предметів учень сам має змогу обрати той, який він хоче вивчати.

Мету й завдання релігійного виховання в школах Німеччини конкретизовано в навчальних планах освітніх закладів та рішеннях синодів церков федеральних земель. Так, наприклад, у «Провідних напрямках уроків релігії в Баварії» проголошено: «євангельський урок релігії має завдання служити спілкуванню учнів із християнською традицією. Завдяки уроку релігії церква реалізує власну відповідальність за освіту школярів у плюралістичному суспільстві. Вона робить це шляхом використання принципу конфесійної визначеності та позаконфесійної відкритості» [42, с. 1].

Провідною формою релігійного виховання школярів є обов'язковий урок релігії. Він перебуває в спільній відповідальності церкви та держави. У більшості федеральних земель урок проводиться згідно з принципом конфесійної диференціації навчальних груп. І відповідно в розкладі занять називається «євангельська релігія», «католицька релігія», «юдейська релігія», іноді «ісламська релігія», у Саксонії також зустрічається «православна релігія».

Школяр має змогу й незаперечне право відмовитися від відвідування уроку релігії, але у той самий час він повинен відвідувати альтернативний урок, а саме: «філософію» чи «етику». У Берліні урок релігії є факультативним. Обов'язковий урок біологія-етика-релігія (LER) впроваджено державою в Бранденбурзі. У Бремені вивчається предмет «Біблійна історія», який ґрунтується на загальних християнських засадах. Завданням, що ставиться до уроку релігії є вступ до основних положень, історії та системи цінностей певної релігії. Учні вчать самі оцінювати явища оточуючої дійсності та вивчають історію світової церкви, а також її сучасний стан. Школярі отримують початкові знання про світові релігії, представників яких вони зустрічають серед своїх однолітків [41].

Отже, релігійне виховання учнів у Німеччині пройшло тривалий розвиток, але до сьогодні займає помітне місце в системі освіти.

1.3. Моделі релігійного виховання учнів у сучасній школі Німеччини

Перш ніж аналізувати підходи до релігійної освіти на регіональному рівні (досвід ФРН), необхідно відзначити загальні тенденції у формуванні моделей релігійної освіти.

Грунтовний аналіз різних національних практик релігійної освіти представлений авторами з різних країн світу. Насамперед, зазначимо на

узагальнююче зведення інформації з даних питань, що міститься в енциклопедичному виданні Routledge International Handbook of Religious Education [27].

У працях зарубіжних авторів проблеми освіти з питань релігії розглядаються в безпосередньому зв'язку з діючими в сучасному суспільстві моделями відносин між державами й релігійними об'єднаннями [49; 46; 23; 30].

Найбільш повно сучасне бачення сутності та способів релігійної освіти викладено в міжнародному документі «Толедські принципи з питань свободи релігії та переконань» (2008 р), розробленому Консультативною радою експертів Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини (БДПІЛ) в якості довідкового посібника для шкіл і вчителів з методів навчання в галузі релігії. У ньому підкреслюється, що релігійна освіта – це навчання знанням про релігію [55].

У даний час можна говорити про два основні типи релігійної освіти у світських державах: конфесійну і неконфесійну. Конфесійна освіта заснована на знаннях про якусь одну релігійну традицію. Неконфесійна релігійна освіта передбачає передачу знань про різні релігії, включаючи й вивчення нерелігійних поглядів.

Зміст релігійної освіти визначається: інститутом, відповідальним за проведення релігійної освіти у світській школі, – державною школою, релігійним об'єднанням або обома разом; статусом предмета в шкільному розкладі – обов'язковий предмет або один із предметів за вибором; місцем проведення – в школі або за її межами.

Моделі освіти з питань релігії можна класифікувати за профілем програм і цілей освіти і за інституційною базою та відповідальністю за освіту. Різні профілі релігійної освіти формуються в контексті програми й цілей навчання. Це може бути концентрація: на викладанні однієї певної конфесії (конфесійна орієнтація); на різних релігіях або способі життя

(плюралістична орієнтація); на етичних і філософських вченнях (етична орієнтація).

Так, за профілем програм і цілями розрізняються такі моделі: конфесійна модель (навчання знанням про конкретні релігії в дусі конфесійної традиції); плюралістична модель (навчання порівняльним знанням про декілька релігійних напрямів); етична модель (навчання гуманітарних предметів світської спрямованості).

Зауважимо, що у випадку з конфесійно орієнтованою освітою має місце роздільний підхід до контингенту учнів. За плюралістичної та етичної моделей діє інтеграційний підхід.

В інституціональному плані розрізняють такі моделі: а) релігійна освіта здійснюється державною школою як частина обов'язкової програми (конфесійний варіант – Швеція; інтеграційний варіант – Ісландія, Норвегія, Бранденбург у ФРН); б) релігійна освіта здійснюється державною школою за співпраці з церквою (відповідальність за програму, підручники, підготовку вчителів і їх кваліфікацію поділена між керівництвом школи та релігійною громадою) – інтеграційний варіант і для плюралістичної і для етичної освіти (Австрія, Англія, Німеччина, Італія, Фінляндія); в) релігійна освіта здійснюється церквою в державній школі (Берлін, ФРН); г) релігійна освіта здійснюється церквою поза державної школи (Франція). У більшості країн Європи переважає неконфесійна освіта з питань релігії, все більшої популярності набувають релігієзнавчі дисципліни.

Досвід Німеччини в реалізації релігійної освіти примітний тим, що в країні поряд із класичною моделлю конфесійної освіти існують локальні диференціації у формі інтеграційного підходу.

Крім того, постійно йде процес реформування релігійної освіти, який відбувається у ФРН під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх причин.

Релігійна освіта у Німеччині є складовою частиною політики державно-церковних відносин. Коопераційна модель державно-церковних

відносин у Німеччині характеризується прагненням знайти баланс між індиферентністю релігії та ідентифікацією [17]. Поряд зі світоглядним нейтралітетом держави визнається корисність релігії для вирішення соціально-політичних завдань.

Згідно ст. 7 Конституції ФРН, релігійна освіта є обов'язковим предметом у державній школі. Згідно зі ст. 142 Основного закону встановлено поділ повноважень між федеральним центром і землями в галузі освіти, зокрема, релігійної. Сфера освіти належить до компетенції земель. Тому поряд із переважаючою конфесійною релігійною освітою існують локальні диференціації. Низка конституцій земель ФРН визначають церкви й релігійні організації як носіїв освіти й виховання. Наприклад, конституція Баварії особливо підкреслює право католицької церкви на відповідний вплив у виховному процесі. У Баден-Вюртемберзі представники церков є членами шкільних рад, у Баварії – членами батьківських рад, у Берліні – рад з виховання.

Як би не відрізнялася релігійна освіта в різних землях, є загальний початок, а саме тісний взаємозв'язок із правами батьків на релігійне виховання дітей і з правом дитини на самовизначення. У державно-церковному праві існує поняття «релігійне повноліття», яке настає в 14-літньому віці. Це означає, що дитина має право самостійно визначити свою релігійну приналежність, можливість виходу з церкви, а також участь або відмова від участі в заняттях із релігійних дисциплін.

Оскільки замовником релігійної освіти є держава, то вона відповідальна за розробку навчальних планів, розклад, порядок проведення іспитів, забезпечення підручниками. Держава зобов'язана забезпечити недопущення якої б то не було дискримінації в заняттях із релігійної освіти. Для дітей, які не бажають відвідувати ці заняття, керівництво повинно надати альтернативний предмет (наприклад, з етики або філософії). Держава

відповідальна також і за фінансове забезпечення праці викладачів, і за матеріальне забезпечення самого процесу викладання знань про релігію.

Вплив релігійних організацій на релігійну освіту виражається насамперед в змісті занять: практично це означає, що такі заняття мають найчастіше або католицьку, або євангелічну спрямованість, оскільки «великі церкви» найбільш впливові в Німеччині. Зміст заняття складають тексти зі Старого й Нового Завітів, життєві проблеми, етичні, соціальні питання, історія церкви та світових релігій. Приблизно двічі на рік у школі можливо богослужіння, відвідування якого добровільно.

Багаторічна практика релігійної освіти в Німеччині, як католицької, так і євангельської, до 1960-х років визначалася як «Церква в школі», тобто виконувала насамперед завдання церковного провіщення.

В даний час йде процес реформування релігійної освіти, насамперед щодо її змісту й заміни на альтернативні предмети. Нові підходи в релігійній педагогіці орієнтовані на подолання конфесійної вузькості релігійної освіти й тіснішу інтеграцію в загальноосвітній процес, що дає право тлумачити заняття з релігійної освіти як форму передачі моральних цінностей підростаючого покоління. У зв'язку з цим посилюється увага до гуманітарних проблем, їх відображення на культурно-історичному, мистецькому та літературному рівнях освіти.

Основна проблема вдосконалення змісту занять за релігійною освітою та збереження ними статусу обов'язкового предмета полягає у відсутності згоди з питання про те, бути цьому предмету конфесійним або ж релігієзнавчим.

Возз'єднання Німеччини в 1990-і роки викликало до життя локальні диференціації релігійної освіти, відмінні від сформованих форм конфесійного освіти в «старих землях».

Відповідно до ст. 141 Основного закону ФРН пункт 3 ст. 7 про обов'язковість «релігійного заняття» в державній школі не застосовується

там, де на 1 січня 1949 р мало місце інше правове регулювання. «Бременська застереження» (Bremer Klausel) вилучає із загальної конституційної гарантії занять із релігійної освіти ті землі, в яких не був введений предмет за певним віросповіданням. Дана норма стосується, наприклад, Бремена, Берліна, Бранденбурга. У Бремені замість конфесійно орієнтованих предметів викладається не пов'язаний з конкретним переконанням предмет з біблійної історії. Релігійна освіта, здійснювана безпосередньо релігійною організацією, можливо на добровільній основі й тільки в позанавчальний час. Католицька меншість відвідує майже всюди приватні школи. За ці заняття повну відповідальність несуть державні органи шкільної освіти, включаючи підготовку вчителів, навчальних планів і забезпечення підручниками.

Дещо інша ситуація в Берліні. Відвідування релігійного або світоглядного заняття добровільне. Право на релігійну освіту надано євангельській церкві, католицькій церкві, іудейській громаді, грецько-православній митрополії, гуманістичному союзу, Ісламській федерації, Алевітському культурному центрові, буддійському суспільству в Німеччині, християнському суспільству. Заняття можуть проводити тільки викладачі, які мають відповідну освіту та складений іспит з предмету про віровчення. Відповідно до закону про освіту, за заняття з релігійних дисциплін відповідальні викладачі з релігійної організації. Школа надає лише приміщення з освітленням і опаленням і дві години на тиждень у навчальному розкладі [26].

Важливо відзначити, що взятий церквами курс на екуменізм безпосередньо стосується і занять з релігійної освіти. Католики та протестанти розробляють коопераційну концепцію спільних занять за християнським навчанням *Reli für alle*.

Особливий інтерес має введення нового шкільного предмета «Спосіб життя – етика – релігієзнавство». У землі Бранденбург замість конфесійних навчальних дисциплін цей предмет у якості обов'язкового введений з 7-го по

10-й класи. Мета його викладання полягає в передачі принципів морального способу життя, знань про основні аспекти філософії та етики, а також про релігійні та світоглядні організації. Предмет не носить конфесійного характеру. Школярі, які бажають відвідувати конфесійні заняття, звільняються від відвідування предмета «Спосіб життя – етика – релігієзнавство». За бажанням школярі можуть відвідувати і те, і інше заняття [56].

Введення нового обов'язкового предмета проходило досить болісно та тривало. З 1990-х років не припинялися суперечки навколо статусу занять, кількості школярів у навчальній групі, місця в сітці розкладу, критеріїв оцінки знань, викладацького складу, можливості звільнення від предмета. Державними органами укладені договори з католицькою, євангельською церквами й Гуманістичним союзом. Цими актами встановлено мінімальну кількість школярів у навчальній групі – 12 чоловік [56].

Примітно, що на тлі загальної тенденції зниження числа членів усіх церков у Німеччині намітився деякий кількісний ріст учнів, які відвідують конфесійні заняття замість релігієзнавчих. Тут, здається, проявляється одна з рефлексій на поширення в країні ісламу. Участь у конфесійному занятті з вивчення християнства стає своєрідним захистом культурної ідентичності громадянами Німеччини.

Отже, конфесійна модель, будучи основною моделлю релігійної освіти в державній школі Німеччини, здійснюється також безпосередньо в конфесійних навчальних закладах.

На прикладі католицької церкви Німеччини очевидні роль і місце недержавної релігійної освіти. У доповіді голови Німецької конференції єпископів кардинала Маркса про церковну статистику 2016–2017 років відзначається, що діють 904 католицькі школи (гімназії, інтернати), де навчаються 359 500 учнів. Особлива роль належить вищій освіті й освіті дорослих. У ФРН діють 11 факультетів католицької теології в державних

університетах та 34 інституту католицької теології, один католицький університет (в Айхштетт-Інгольштадті), а також єпископальні теологічні факультети й вищі школи при орденах. Задіяно 365 професорів. Протягом одного року проводяться близько 170 тисяч найрізноманітніших семінарів і заходів у контексті додаткової освіти. Тим самим створюється професійно підготовлене середовище для роботи з молоддю та підлітками.

Висновки до розділу 1

У першому розділі охарактеризовано понятійно-категоріальний апарат дослідження, виокремлено етапи розвитку релігійного виховання учнів у школах Німеччини та виявлено моделі релігійного виховання учнів у сучасній школі Німеччини.

У результаті вивчення терміна «релігійне виховання» можемо стверджувати, що в релігійній освіті використовують кілька варіантів, а саме: «релігійне виховання», «християнське виховання», «православне виховання», «католицьке виховання», «євангельське виховання», «церковне виховання».

У дослідженні використано термін «релігійне виховання», оскільки, по-перше, він є провідним у німецькій педагогічній практиці, по-друге, об'єднує всі інші й позначає спеціально організовану, керовану й контрольовану взаємодію вихователів і вихованців, кінцевою своєю метою має освячення й перетворення особистості вихованця, її прилучення до Бога, звільнення від пороків.

Запропоновано хронологію зародження, становлення й розвитку християнської педагогіки з моменту її виникнення, яким вважається отримання християнством статусу релігійного вчення; виокремлено та охарактеризовано 8 етапів розвитку релігійного виховання:

- 1) зародження – від появи Священного Писання до епохи раннього Середньовіччя;

- 2) поширення – епоха Середньовіччя;
- 3) оновлення – епоха Відродження;
- 4) раціоналізму – епоха пізнього Відродження та Просвітництва;
- 5) класицизму – ХІХ ст.;
- 6) відділення школи від церкви – перша половина ХХ ст.;
- 7) відновлення – з 1945 р. по 1990-ті роки;
- 8) сучасний – початок ХХІ ст.

Констатовано, що досвід Німеччини в реалізації релігійної освіти примітний тим, що в країні поряд із класичною моделлю конфесійної освіти існують локальні диференціації у формі інтеграційного підходу. Аргументовано, що релігійна освіта у Німеччині є складовою частиною політики державно-церковних відносин. Коопераційна модель державно-церковних відносин у Німеччині характеризується прагненням знайти баланс між індиферентністю релігії та ідентифікацією. Основною моделлю релігійного виховання в Німеччині є конфесійна.

РОЗДІЛ II

ПРАКТИЧНІ ОСНОВИ РЕЛІГІЙНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ У СУЧАСНІЙ ШКОЛІ НІМЕЧЧИНИ

2.1. Нормативно-правові основи релігійного виховання учнів у сучасній школі Німеччини

Правові засади релігійного виховання в німецьких державних школах є так званим взірцем державно-церковних та міжконфесійних відносин у релігійній освіті. До таких засад І. Коровський включає:

- правові основи релігійної освіти в школах, до яких входять конституційне право й державно-церковні договори;
- освітні законодавства федеральних земель, які уточнюють федеральне законодавство, обумовлюючи вибір альтернативних курсів і права церков щодо керування процесом навчання релігії;
- угоди про співпрацю між релігійними конфесіями з питань викладання уроків релігії в школах [13].

Зазначимо, що в основу правових стосунків між державою та церквами щодо релігійного виховання в Німеччині є конституційне право та різноманітні державно-церковні угоди.

Конституційне право в Німеччині представлене Основним Законом Федеративної Республіки Німеччини та Конституціями федеральних земель. Так, в Основному Законі розміщено провідні положення, які регламентують відносини між церквою та державою в Німеччині:

- відокремлення церкви від держави (ст. 140 Основного Закону) [35];
- жорсткий релігійний і світоглядний нейтралітет держави, що уможливорює забезпечення й гарантування рівності перед законом усім громадянам незалежно від їх віри (ст.ст. 2-4, 140 Основного Закону) [35];

- релігійна свобода, яка дає право кожній особистості вільно обирати віросповідання, створювати релігійні об'єднання, здійснювати релігійні обряди та не змушувати брати участь у них (ст. 140 Основного Закону) [35];

- право на самостійне релігійне визначення, що гарантується положенням про заборону змушення оприлюднювати власні релігійні переконання (ст. 140 Основного Закону) [35];

- статус релігійного об'єднання як суб'єкта офіційного права (ст. 140 Основного Закону) [35].

До державно-церковних угод належать офіційні договори між Святим Престолом та федеральними землями, у яких конкретизовано питання взаємодії церкви й держави в галузі релігійного виховання.

Такі документи, як Баварський Конкордат (1924: ст. 6f), Баденський Конкордат (1932: ст. 11), Імперський Конкордат (1933: ст.ст. 21-24), Договір між Святим Престолом і Вільною державою Саксонія (1996: ст. 3), Договір між Святим Престолом і Федеральною землею Тюрінгія (1997: ст. 12), Договір між Святим Престолом і Федеральною землею Мекленбург-Передня Померанія (1997: ст. 4), Договір між Святим Престолом і Федеральною землею Саксонія-Ангальт (1998: ст. 4) проголошують урок релігії в державі ординарним навчальним предметом [58].

Таким чином, зазначені вище документи є основою співробітництва церкви та держави в галузі релігійного виховання в сучасних державних школах Німеччини.

Відтак, у статті 7 Основного Закону наголошується на тому, що уроки релігії в державних школах, виняток становлять позаконфесійні школи, є традиційним навчальним предметом. Уроки релігії проводяться відповідно до основних положень релігійних організацій, але держава має виключне право здійснювати контроль над їх діяльністю [58, с. 14].

Аналіз даної статті дав змогу визначити провідні положення щодо проведення уроків релігії в сучасних школах Німеччини: по-перше, урок

релігії є традиційним навчальним предметом, який проводиться поряд з іншими предметами. Його включено до переліку обов'язкових предметів, які як і шкільні предмети, викладаються в гімназії та з якого учні складають випускні экзамени [54]; по-друге, урок релігії є конфесійним, тобто весь навчальний матеріал, а також те, як його викладати, обов'язково узгоджуються з нормами певної релігійної конфесії (сьогодні основними конфесіями в Німеччині є Католицька та Євангелістська церкви); по-третє, змістове наповнення уроків релігії також узгоджується з церквами; по-четверте, уроки релігії викладаються в державних школах. Цікавим є той факт, що сьогодні багато дітей і підлітків у Німеччині, які не належать до жодної релігійної конфесії, усе частіше вирішують вивчати уроки релігії, де вони можуть одержати інформацію про християнське віровчення, а також допомогу щодо власної релігійної визначеності [48, с. 84]. Проте, зауважимо, що конфесійні школи, де викладання предметів зорієнтоване на конкретне віросповідання, здебільшого втратили своє значення. У більшості федеральних земель запроваджено спільні християнські школи, у яких релігія викладається відповідно до конфесії [54, с. 468]; по-п'яте, організація державою процесу вивчення релігії в закладі освіти передбачає наявність якісної навчально-методичної бази для проведення предмета та кадрового складу. Педагогам релігії, як правило, (а в Католицькій церкві обов'язково), для того, щоб викладати означений предмет необхідно отримати у церкви право на проведення уроків релігії. Відтак, здебільшого вчителями уроків релігії стають державні педагогічні кадри. Але в окремих випадках такі уроки ведуть священники або катехізатори, яких затверджує церква [48]. Учителі релігії навчаються здебільшого на факультетах теології державних університетів; і по-сьоме, учні або їх батьки мають право відмовитися від відвідування уроку релігії. Таке право їм дає предмет світоглядного змісту, який обов'язково включається до навчального праву школи. Тим самим учні отримують право на релігійну свободу, яке є їх конституційним правом. У

віці 14 років учні стають релігійно зрілими, а отже отримують право на вибір можливості вивчення предмету за умови, якщо це відповідає законодавству окремої федеральної землі [54].

Наголосимо, що стаття 7 Основного Закону стосується всіх церков, релігійних організацій і є обов'язковою для всіх федеральних земель, виключаючи ті, на які поширюється дія т. зв. «Бременської зауваги» (Bremer Klausel) ст. 141 Основного Закону [35, с. 89]. Зазначимо, що «Бременська заувага» стосується Бремену й Берліну [58].

Отже, Конституція Бремена визначає проведення занять з біблійної історії на загально християнських основах. Одночасно церкви мають змогу організовувати в школах факультативи з вивчення окремого релігійного віровчення.

Як зазначає І. Ковровський, «сьогодні в Німеччині є дві концепції релігійного виховання:

- єдиний інтегративний, однаково обов'язковий для всіх учнів навчальний предмет, викладання якого є позаконфесійним, релігійно та світоглядно нейтральним;
- конфесійні за змістом і різні за світоглядними засадами навчальні предмети, які викладаються окремо один від одного» [13].

Основним документом, який регулює викладання уроків релігії в Німеччині, є «Положення про урок релігії» федеральної землі Нижня Саксонія, що почало діяти у 2005 року. У ньому наявні такі постулати:

- урок релігії євангелістської, католицької або іншої конфесії, має таке саме значення, як і інші предмети;
- уроки релігії організовуються за умови наявності в школі як мінімум 12 учнів [47, с. 1];
- вивчати уроки релігії своєї конфесії мають члени релігійної общини даної конфесії; існує можливість відмови від відвідування уроку релігії;

- уроків релігії може не бути, якщо в школі недостатньо учнів або немає кадрового забезпечення;
- уроки релігії, як правило, викладаються педагогами, які мають відповідну професійну підготовку;
- викладання уроків релігії вимагає від учителів отримання дозволу у відповідних церков [47];
- школи мають право проводити релігійні свята та служби Божі разом із церквою, участь у яких є добровільною [47, с. 4].

У контексті даного дослідження вважаємо також за необхідне звернутися до розгляду питання, що стосується взаємодії Католицької та Євангелістської церков у процесі проведення уроків релігії.

Так, у 1994 році Радою Євангелістської Церкви Німеччини було розроблено й затверджено пам'ятку «Ідентичність і порозуміння. Стан і перспективи уроків релігії в умовах плюралізму», а німецьким єпископатом у 1996 році проголошено заяву «Освітня сила уроків релігії. Про конфесійність уроків католицької релігії», у яких викладено вимоги щодо змісту, завдань і структури уроків релігії в межах освітнього процесу в державних школах. У документах наголошено на відмінностях і спільних обґрунтуваннях конфесійності уроку релігії. Незаперечним є те, що конфесійний урок релігії повинен завжди викладатися в єкуменічному дусі.

У 1998 році обидві церкви дійшли згоди щодо використання таких форм конфесійної співпраці:

1) на рівні шкільної практики (спільні зібрання батьків до уроків релігії; обмін матеріалами й підручниками для вивчення певних тем; співпраця під час розподілу планового матеріалу; спільна робота фахових конференцій; запрошення вчителів релігії з іншої конфесії на уроки з певних тем та питань; проведення групових занять у процесі вивчення окремих тем та циклів; спільні проєкти занять; запрошення священників або представників іншої конфесії на уроки; співпраця у сфері шкільного пасторства; спільне проведення шкільних і

церковних свят, шкільних служб Божих тощо; створення спільних конфесійно-кооперативних робочих груп на добровільній основі);

2) на рівні управління школою (співпраця під час складання навчальних планів; розроблення спільних навчальних матеріалів фахівцями обох конфесій);

3) у галузі підготовки та подальшої освіти вчителів (спільні робочі засідання відповідальних за підготовку кадрів; спільні семінари та інші заходи; розроблення й застосування кооперативних моделей; планування та проведення конфесійно-кооперативних елементів занять; участь у заходах подальшої освіти в кожній конфесії; планування та проведення курсів подальшої освіти в умовах співпраці з референтами з іншої конфесії; планування та проведення спільних курсів подальшої освіти в межах конфесійної співпраці) [62, с. 1].

При чому наголосимо, що особлива увага в такій співпраці між конфесіями надавалася регіональним особливостям, оскільки слід було враховувати особливості різних типів шкіл та вимоги шкільної реформи.

Отже, в Німеччині на сьогодні вироблено концептуальні засади вивчення в закладах освіти предметів духовно-морального спрямування, які визначають їх мету, завдання, принципи побудови та кадрове забезпечення. Разом із цим діяльність у цьому напрямі, насамперед, базується на партнерських стосунках між різними конфесіями, державою та церквою, на основі діалогу з батьками й учнями.

2.2. Змістово-процесуальні основи релігійного виховання учнів у сучасній школі Німеччини

Насамперед, зазначимо, що в Німеччині релігійне виховання є політикою держави, яка визнає суспільне значення релігійного виховання, як орієнтації молодого покоління відповідно до християнської культури країни.

Відповідно до конституції Німеччини, держава відповідає за фінансову та організаційну сторону викладання Закону Божого, при цьому релігійні громади відповідають за зміст, церкви розробляють навчальні програми та посібники, перевіряють достовірність навчання.

Релігійне виховання в німецькій школі виконує такі завдання:

- виховання вміння підкорятися;
- розвивати милосердя та співчуття до хворих, сиріт, бідних і страждаючих людей;
- піклуватися про ближнього й орієнтуватися в суспільстві;
- виховання вміння й бажання просити вибачення та прощати;
- виховання подяки Богу і людям.

Аналіз змісту навчальних планів шкіл із католицьким і євангельським напрямом дав змогу стверджувати, що навчання будується за такими аспектами: Людина, світ і особиста відповідальність за нього, Біблія, Бог, Ісус Христос, церква, релігія та світогляд, що дозволяє говорити про єдність і спадкоємність освіти.

На уроках Закону Божого учні вивчають не тільки особливості своєї церкви, але також торкаються проблеми міжконфесійних відносин (навчання віротерпимості), проблеми взаємодії чоловіків і жінок, основи сімейного життя тощо.

Особливо це важливо в даний час, оскільки збільшився потік мігрантів в Німеччину, і це підлітки іншого віросповідання, і сьогодні величезна робота лягає на плечі церков за місцем проживання, де священики намагаються допомогти із соціальною адаптацією підлітків.

Хід занять будується на партнерських відносинах. У шкіл Німеччини є взаємне зобов'язання з церквою, вони є партнерами у справі прославлення Євангелія й у розвитку людської особистості.

Основний процес виховання в школі – це взаємодія між вчителями й учнями.

Що стосується дітей, які не відвідують уроки Закону Божого, то вони, як ми уже зазначали вище, повинні відвідувати предмет етика, який є альтернативним.

Важливим є те, що в Німеччині, церква відіграє головну роль у функціонуванні закладів освіти вже протягом багатьох століть.

У всіх закладах загальної освіти Німеччини вивчення Закону Божого (або релігієзнавство) є одним з основних аспектів виховного процесу.

Наголосимо, що в основу сучасних розробок навчальних планів і програм з релігієзнавства покладено принципи виховання, запропоновані німецькими теологами К. Гроссманом та Г. Фройденбергом. Провідними з них вважається:

1. Принцип міри. Він має і аскетичний аспект. Особливо це стосується молитвенного навантаження дитини. Воно повинне бути строго дозованим. У молитві наявний момент важкості, але для дитини вона має бути насамперед у радість.

Аналіз навчальних планів деяких шкіл, що в різних землях прийняті різні освітні програми (особливо альтернативного типу) без урахування рівня втомлюваності та перевантаження сучасних школярів. Стосовно якості та змісту навчальних програм не можна не погодитися з думкою вікарія Е. Сиблера, який вважає, що дітям потрібна не поінформованість, а живий контакт, який може схвилювати душу, надихнути, а не просто історія» [10]. Неможливо показати важливість віри, надії, любові, якщо учням розповідь нецікава.

2. Принцип єдності містичного й раціонального. Найважливішою умовою релігійного виховання є дотримання балансу між містичним і реальним. Вважається, що глибина віри повинна поєднуватися з молитвою. Це означає, що під час молитви непотрібно нічого собі уявляти. Церква завжди попереджала людей про духовні небезпеки.

3. Принцип співпідпорядкування духовного, душевного й тілесного в структурі особистості.

Цей принцип так коментується в церковному житті й літературі. Вважається, що поки людина жива, межі духовного, душевного й тілесного залишаються здоланими. Необхідно відкрити в дітях здатність «дивитися в себе». Але це повинно бути не просто самоспостереження, а самоспостереження в Богові, яке з одного боку схиляє до покаяння, а з іншого – не дає сумувати, але дає благодать, радість і спокій. Також акцентується увага на важливості чистоти мови й особливого почуття й любові до слова.

Але є й інший аспект цієї тріади: духовного, душевного й тілесного. Якщо духовному відповідають релігійні потреби й відповідна їм діяльність (наприклад, молитвенна, літургічна), то душевним потребам відповідає сфера мистецтва тощо, а тілесним – сфера спорту, фізичної праці тощо. Духовною можна назвати таку людину, яка намагається з Божою допомогою підкорити (але не знищити) сфери душевну й тілесну духовним основам свого життя.

Тобто задача не в тому, щоб задавити душевне й тілесне заради духовного. Найвище завдання так урівноважити всі три сфери, щоб духовна спрямовувала і просвітлювала душевне й тілесне наше життя.

4. Принцип соціальності релігійного виховання. Неможливо правильно виховати дитину без прищеплення їй милосердного та співчутливого ставлення до ближнього.

Отже, зазначені вище принципи допомагають будувати виховний процес таким чином, щоб учням було доступніше пізнавати «промисел Божий». Від учителя залежить, наскільки успішним буде релігійне виховання. Християнське життя й релігійне виховання перевіряються по тому, як людина, яка носить звання християнина, ставиться до оточуючих її людей, навколишнього світу. До того ж, релігійне виховання може мати місце там, де підтримується благодатне молитвенне церковне життя – у сім'ї,

школі, при храмові, на вулиці, в будь-якому місці. Але завжди потрібно пам'ятати, що правила християнської поведінки не діють механічно або примусово.

У релігійній педагогіці практично весь процес виховання будується на притчах, історіях з життя, власних розповідях учнів.

Зміст релігійного виховання в школах Німеччини будується за однаковою структурою та складається з таких пунктів:

- Людина;
- Світ та особиста відповідальність за нього;
- Біблія;
- Бог;
- Ісус Христос;
- Церква;
- Релігії та світогляд.

Важливим є той факт, що, згідно із земельним навчальним планом, учням пропонується два варіанти вивчення Закону Божого (2 та 4 години на тиждень).

Охарактеризуємо релігійне виховання в католицьких та євангелістських (протестантських) школах Німеччини.

У католицькій школі весь процес навчання будується на основі навчального плану, та традиційно під «навчальним планом» розуміється організація освітнього процесу, спрямованого на навчання й розвиток школярів. Це включає в себе зміст курсів, діяльність учнів, методи навчання. у католицькій школі до навчального плану також входить передача католицьких традицій та формування цінностей Євангеліє як рухливої сили навчання й виховання.

Зауважимо, що католицьке виховання орієнтоване на розвиток особистості учнів: вони повинні усвідомлювати (розуміти) роль Ісуса Христа та Євангеліє в їх житті. Школа заохочує свободу всіх учасників

виховного процесу, де пріоритетом є повага до особистості, вільне спілкування під час спільної роботи [10].

Наголосимо, що католицька школа відрізняється тим, що вона будує свою роботу на партнерських відносинах. У католицькій є взаємний обов'язок з церквою.

Основний процес виховання в школі – це взаємодія між учителями й учнями. Кожний працює над установленням позитивних, заснованих на взаємоповазі відносин. Цікавим є той факт, що якість взаємовідносин між учителями й учнями є вирішальним фактором в ефективності освітнього процесу.

Аналіз деяких навчальних планів гімназій Баварії з викладанням католицького Закону Божого показав такі орієнтири релігійного виховання учнів [53; 59; 60]:

- Розуміння унікальності кожної людини та значення правил етикету для суспільства; користування Біблією; основні моменти життя Ісуса та його послання; сакраментальна атмосфера святого місця (5 клас);
- Значення християнського способу життя; важливість християнської солідарності в житті дітей; відповідальність за свої вчинки перед Богом і людьми; елементи сучасного церковного життя общини (6 клас);
- Знання про інтерпретацію християнських символів, ритуалів і таїнств; монастирський спосіб життя та його культурне значення; основні елементи ісламської віри та умови толерантного співіснування (7 клас);
- Різниця між природничо-науковою та символічною точками зору про дійсність; призначення християнства; конфесійні відмінності; використання християнських критеріїв в аналізі нових релігійних течій (8 клас);

- Принципи свободи; визначення християнських цінностей, розуміння дружби, любові та сексуального життя; розуміння відповідальності за власну освіту та християнські критерії для трудового життя (9 клас);
- Обґрунтування важливості захисту честі й достоїнства людини як християнських цінностей; особливості християнської віри; інформація про історичного Ісуса Христа; медитація та молитва як засіб християнського способу життя; уявлення про основні аспекти східної релігійності (10 клас);
- Пошук власної дороги та спроби знайти розуміння дійсності; прихід до погодження між існуючими перспективами та положеннями християнської віри (11-12 класи).

Отже, у результаті вивчення Закону Божого католицького напрямку в учнів розвиваються такі особистісні якості, як терпимість, увага, комунікабельність, здатність до партнерської взаємодії з оточуючими, а також смиренність, покірність, почуття єдності з членами своєї релігійної общини.

У євангелістських школах на уроках Закону Божого відмовилися від заучування багатьох молитов і псалмів, головне – показати дітям усю красу віри, навчити аналізувати свої думки та дії, навчити любити Бога, а не боятися його покарання. На заняттях часто використовуються різні види навчальної діяльності: дидактичні ігри, які створюються педагогом разом із дітьми; художня діяльність; музика; ігри-драматизації [36].

Усе навчання будується на партнерських відносинах, і тим самим учні намагаються через пізнання Святого Писання увійти у великий світ.

На основі вивчення навчального матеріалу основної школи ми дійшли висновку, що основними аспектами освітнього процесу євангелістської школи є:

- Десять основних заповідей; певна важлива подія в церковному житті міста чи землі, та людини, пов'язаної з цією позицією; самостійне звернення та вивчення Біблії (5 клас);
- Вивчення другого догмату віри та здатність пояснити поняття «Месія»; здатність послідовно розказувати різні життєві історії з християнською інтерпретацією; значення церковного календаря; на прикладі реального випадку знайти конструктивне розв'язання конфлікту (6 клас);
- Третій догмат віри; розуміння значення церковної історії з початку до кануна реформації; знають значення «5 колон» для ісламу; знайомство з «Отче наш» як основною молитвою християнства (7 клас);
- Вивчення догматів християнства про створення світу й елементів біблійського розуміння часу; вплив віри на співіснування в сім'ї та іншому способі життя; знайомство з можливими небезпеками психологічної залежності й насилля в нових релігійних рухах (8 клас);
- Основні моменти розвитку іудаїзму та проблеми боротьби з антисемітизмом; божественне походження Ісуса та його значення для християнства; основні принципи біблійської побудови й вираження любові та дружніх почуттів; християнська точка зору на боротьбу з безробіттям (9 клас);
- Знайомство та порівняння основних положень християнства та східних релігій; знайомство з посланням про відродження в Новому Завіті; вивчення християнських моральних положень про життя та смерть.

Аналіз навчальних планів показав, що програма 11-13 класів співпадає з програмою релігієзнавства католицького напрямку. Відмінності спостерігаються лише в тому, що учні в межах занять продовжують

відвідувати протестантські церкви, а також деякі питання інтерпретуються з євангелійської точки зору, але це залишається на розсуд самого викладача.

Отже, можемо стверджувати, що процес навчання будується так, що учні набувають не тільки релігійні знання з протестантських основ Закону Божого, але й отримують загальнокультурні знання, які ґрунтуються на християнських традиціях. До того ж, дітям показується можливість мирного співіснування з людьми, які належать до інших релігійних конфесій, але той самий час протистоять релігійним сектам.

Заняття з євангельського релігієзнавства сприяє формуванню таких особистісних якостей учнів, як креативність, терпимість, милосердя, відповідальність за свої вчинки, усвідомлення себе як члена своєї общини.

Зазначимо, що в Німеччині велика увага щодо релігійного виховання приділяється молоді та підліткам, зокрема роботі з молодіжними організаціями.

У документах молодіжних організацій часто говориться про особливе значення, яке має надаватися створенню таких умов, у яких богослужіння, і, передусім літургія, усвідомлювалася би як осередок союзного життя. «Духовне керівництво» в молодіжних союзах полягає в турботі про регулярне участь членів у богослужінні, у відповідальності за «духовну та богослужбову культуру союзних зборів. Єпископи постановляють, що «Духовні керівники повинні спонукати молодь знаходити адекватні форми вираження своєї віри (музика, пісні, мова, жести)».

У постанові федерального комітету з молодіжного пастирства подано вказівки з проведення молодіжної Літургії: «Літургія, богослужіння й духовність повинні бути тісно пов'язані з життєвим світом дітей і молоді ... Необхідно мати можливість випробовувати нові форми Літургії ... Важливе значення набуває тематичне планування богослужінь, музичне та зовнішнє оформлення, і жива участь усіх присутніх».

Останнім часом церква приділяє величезну увагу соціальній роботі з підлітками та молоддю. Особливо актуальною темою є біженці-підлітки та їх соціальна адаптація в німецькому суспільстві (Junge Fluchtlinge). Це форуми, семінари, зустрічі з представниками соціальних працівників закладів вищої освіти.

У рубриці «Jugend stärken im Quartier» (молодь за місцем проживання) обговорюються актуальні питання виховання молоді за місцем проживання, перспективи молодіжної соціальної роботи, питання біженців-переселенців і їх адаптація в суспільстві, перехідний період молоді до дорослого життя.

У німецькому суспільстві традиційно відзначається свято для молоді (die Jugendweihe) перехід від юності до дорослого життя. Це відбувається у віці 14 років. Це свято проходить у церквах, школах, громадських організаціях. Поняття die Jugendfeier використовується після об'єднання Німеччини як продовження традицій НДР.

Євангельська лютеранська церква також проводить роботу з молоддю на території всієї Німеччини. Наприклад, це табору відпочинку (Jugend camp der evangelischen Jugend im Rheinland, im Siegburg), вечори зустрічей у церкві (Gebetsabend fuer Jugendliche), зустрічі зі священниками (Tritt ein Die Kirche ist offen), зустрічі з викладачами закладів вищої освіти, молодіжної соціальної служби Nicht alles egal.

Існують газети й журнали, які піднімають питання навчання й виховання, проблеми взаємовідносин в сім'ї та школі.

У журналі Der Bote Spezial № 3 від 2014 р. опубліковано статтю «Церква проти насильства» (Die Religion gegen Gewalt), у якій розглянуто питання домашнього насильства, насильства в суспільстві, в школі, нерівних прав жінок у мусульманських сім'ях, звернено увагу на освіту, роботу й виховання дівчаток у таких сім'ях.

Значимим є те, що церква в Німеччині співпрацює з усіма громадськими та молодіжними організаціями, будучи важливою ланкою

соціальної допомоги й підтримки в справі виховання підростаючого покоління.

Отже, дослідивши положення релігійного виховання, можемо зробити висновок, що воно є одним із найкращих способів формування в дітей моральних, духовних і культурних цінностей, що сприяє розвитку особистості учня.

2.3. Можливості використання прогресивного досвіду релігійного виховання в сучасній школі Німеччини в Україні

Німецька релігійно-педагогічна думка XX–XXI ст. ґрунтувалася на багатовіковому теоретичному та практичному досвіді релігійного виховання учнів. Релігійне виховання протягом епох посідало важливе місце поміж основних напрямів шкільного виховання та вважалося стабілізуючим і культуротворчим чинником німецької державності. Німецька релігійна педагогіка користувалася науковими здобутками загальної педагогіки, методики, вікової психології, проте розвивалась у царині теології та послуговувалася її категоріальним апаратом.

Християнське виховання учнів в Україні потребує, на нашу думку, ґрунтовної теоретико-методологічної розробки. Широкі можливості в цьому плані відкриває розвиток університетського богослов'я, співпраця теологів та педагогів, вивчення та творче використання науковцями педагогічних напрацювань християнських церковних громад, подальший порівняльний аналіз сучасної вітчизняної та світової релігійної педагогіки.

В Україні, на нашу думку, назріла потреба спрямувати зусилля багатьох українських педагогів на перспективу вироблення вітчизняної теорії релігійної освіти та виховання шкільної молоді. Аналізуючи німецький досвід, підкреслимо, що корисними для вітчизняної науки можуть стати принципи науковості методів релігійно-педагогічної теорії та практики,

професійної підготовки викладачів предметів духовно-морального спрямування, конструктивної співпраці держави та церкви у формулюванні та досягненні цілей і завдань духовного виховання шкільної молоді.

Шкільна освіта демократичної європейської держави, якою є Україна, повинна засобами світського духовно-морального виховання на основі релігійної етики забезпечувати розвиток релігійності дитини, її права на релігійну освіту. Тому актуальним і перспективним для розвитку молодшої української демократичної держави є забезпечення законодавчої підтримки духовно-морального виховання учнів як одного з пріоритетних напрямів шкільної освіти.

З цією метою вважаємо за потрібне прийняття «Закону про релігійне виховання дітей», де чітко визначалося б право батьків або осіб, які їх замінюють, на надання дітям релігійного виховання, право дітей після досягнення ними віку релігійного повноліття на вибір власного віросповідання, право на отримання духовно-морального виховання на основі релігійної або ж світської етики в закладах освіти України, неможливість примусу під час викладання й вивчення предметів духовно-морального спрямування, відповідність змісту предметів духовно-морального спрямування релігійно-етичним принципам, спільним для всіх християнських конфесій України.

Чинні правові норми в галузі релігійного виховання дітей доцільно також підкріпити доповненням до закону «Про освіту» шляхом внесення до статті 9 «Навчальні заклади і церква (релігійні організації)» абзацу про те, що в закладах освіти викладаються предмети духовно-морального спрямування світського характеру, які знайомлять учнів із основами релігійної етики, конкретизувати загальноосвітню школу як місце, де слід викладати світські міжконфесійні курси духовно-морального спрямування.

На нашу думку, слід визначити основні цілі в галузі релігійного виховання як складової сучасного вітчизняного освітнього простору. Ми

вважаємо, що будь-яка стратегія у сфері релігійного виховання має враховувати вплив зовнішніх та внутрішніх факторів, об'єктивних та суб'єктивних впливів, а також наявність відповідних ресурсів і можливостей задля реалізації поставленої мети. Досвід Німеччини важливий з огляду на те, що стратегія релігійного виховання є складовою державної освітньої політики цієї країни, має історію створення та функціонування як цілісної ефективною системи. Модель співпраці Держави та Церкви в Німеччині у вигляді конкордату є унікальною та дієвою у сучасних суспільно-політичних та історичних умовах, оскільки забезпечує ефективне вирішення нагальних проблем співіснування цих двох соціальних інститутів. Саме тому приклад стратегічного планування Німеччини у сфері освіти заслуговує на вивчення та може бути застосованим у системі загальної освіти України.

Аналіз методичного супроводу освітнього процесу сучасних шкіл Німеччини дозволяє використати найбільш вдалі рішення, що підвищують ефективність даної діяльності, які полягають у такому:

1. Методичне забезпечення вивчення навчальних дисциплін з релігійним вихованням.
2. Методичне забезпечення самостійної роботи учнів.
3. Методичне забезпечення підготовки учнів до уроків.
4. Методичні рекомендації з питань формування індивідуального курикулуму учнів.

До того ж, вважаємо, що слід зосередити увагу на такому аспекті підготовки учнів сучасних шкіл Німеччини, як: набуття релігійної, моральної, герменевтичної, комунікативної, соціальної, методичної та естетичної компетентностей, наявність яких є показником усебічно розвиненої особистості учнів.

Таким чином, на підставі осмислення сутності та особливостей релігійного виховання в Україні та Німеччині ми пропонуємо концептуальний підхід до рекомендацій щодо творчого використання

елементів позитивного досвіду діяльності шкіл Німеччини щодо релігійного виховання для вдосконалення релігійного виховання в Україні.

Висновки до розділу 2

У другому розділі окреслено нормативно-правові основи релігійного виховання учнів у сучасній школі Німеччини, з'ясовано змістово-процесуальні основи релігійного виховання учнів у сучасній школі Німеччини, визначено можливості творчого використання прогресивного досвіду німецької системи релігійного виховання в аспекті досліджуваної проблеми в Україні.

Визначено правові основи системи релігійного виховання в державних школах Німеччини, як-от: правові основи релігійної освіти в школах, до яких входять конституційне право й державно-церковні договори; освітні законодавства федеральних земель, які уточнюють федеральне законодавство, обумовлюючи вибір альтернативних курсів і права церков щодо керування процесом навчання релігії; угоди про співпрацю між релігійними конфесіями з питань викладання уроків релігії в школах

Виявлено завдання релігійного виховання учнів у школах Німеччини, а саме: виховання вміння підкорятися; розвивати милосердя та співчуття до хворих, сиріт, бідних і страждаючих людей; піклуватися про ближнього й орієнтуватися в суспільстві; виховання вміння й бажання просити вибачення та прощати; виховання подяки Богу і людям. Виокремлено принципи релігійного виховання та охарактеризовано релігійне виховання в католицьких та євангелістських (протестантських) школах Німеччини.

Розроблено рекомендації щодо здійснення релігійного виховання в Україні, а саме: забезпечення законодавчої підтримки духовно-морального виховання учнів як одного з пріоритетних напрямів шкільної освіти; здійснення стратегічного планування в процесі релігійного виховання;

розроблення методичного забезпечення вивчення навчальних дисциплін з релігійним вихованням; зосередження уваги на такому аспекті підготовки учнів сучасних шкіл Німеччини, як: набуття релігійної, моральної, герменевтичної, комунікативної, соціальної, методичної та естетичної компетентностей, наявність яких є показником усебічно розвиненої особистості учнів.

ВИСНОВКИ

У магістерському дослідженні теоретично обґрунтовано теоретичні та практичні основи релігійного виховання учнів у сучасних школах Німеччини. Реалізовані мета й завдання дають можливість зробити такі висновки.

1. Охарактеризовано понятійно-категоріальний апарат. На основі теоретичного аналізу визначено основоположні поняття дослідження «релігія», «релігійність», «віра», «релігійна компетентність» та «релігійне виховання». Так, поняття «релігія» визначено як сукупність організованих та особистих форм богопоклоніння, проявів ставлення людини до потойбічно-божественного, світоглядів та ідеологій. А релігійність – як цілісність тісно пов'язаних між собою компонентів – елементів аналізу релігійних явищ, процесів тощо, які у своїй сукупності утворюють органічну єдність. Релігійна віра – це безпосереднє знання про Бога, отримане під час зустрічі в досвіді-спілкуванні. Відповідно, релігійна компетентність – це знання основних визначень дійсності, здатність сприймати, порівнювати, перевіряти на істинність ці визначення, а також виявляти до них власне ставлення. А отже, релігійне виховання розглядаємо як процес цілеспрямованого розвитку вчителем, а також саморозвитку учнем, внутрішньої та формування зовнішньої релігійної культури школяра. Значний позитивний вплив на виховний процес при цьому має співпраця школи з родиною та церквою.

2. Виокремлено етапи розвитку релігійного виховання учнів у школах Німеччини та виявлено моделі релігійного виховання учнів у сучасній школі Німеччини.

Розглянуто хронологію розвитку християнської педагогіки з моменту її зародження, що можна вважати оформлення християнства як релігії. Відтак, було виокремлено 8 етапів розвитку релігійного виховання, а саме:

- 1) зародження – від появи Священного Писання до епохи раннього Середньовіччя (виховання в перших громадах християн орієнтувалося на Біблію);
- 2) поширення – епоха Середньовіччя (провідну роль відігравала католицька філософсько-педагогічна традиція, яка протистояла Античності й варварству);
- 3) оновлення – епоха Відродження (стався новий сплеск у розвитку релігійного виховання, коли у філософсько-педагогічній думці в оновленому вигляді з'явився ідеал духовно й фізично розвиненої особистості, який був наповнений конкретно-історичним змістом);
- 4) раціоналізму – епоха пізнього Відродження та Просвітництва (час нового витка в розробці педагогічних ідей, що несуть набагато більш раціональний, світський сенс);
- 5) класицизму – XIX ст. (завершується формування класичної педагогіки Нового часу, у розвитку релігійної педагогіки відбувається новий виток);
- 6) відділення школи від церкви – перша половина XX ст. (церква відокремлюється від держави, в школах зменшується кількість годин, що виділяються на вивчення релігієзнавства, але релігійне виховання як і раніше займає чільне місце в системі освіти);
- 7) відновлення – з 1945 р. по 1990-ті роки (християнська церква знову стала тим стрижнем, який допоміг відновити дух нації, тому Закон Божий зберігся в усіх типах шкіл як обов'язковий предмет);
- 8) сучасний – початок XXI ст. (обов'язковим є вивчення одного зі світоглядних предметів: євангельської релігії, католицької релігії, православної релігії, ісламської релігії або етики на вибір учня).

Доведено, що досвід Німеччини в реалізації релігійної освіти примітний тим, що в країні поряд із класичною моделлю конфесійної освіти існують локальні диференціації у формі інтеграційного підходу.

Констатовано, що релігійна освіта у Німеччині є складовою частиною політики державно-церковних відносин. Коопераційна модель державно-церковних відносин у Німеччині характеризується прагненням знайти баланс між індиферентністю релігії та ідентифікацією. Основною моделлю релігійного виховання в Німеччині є конфесійна.

3. Окреслено нормативні основи релігійного виховання учнів у сучасній школі Німеччини. Визначено, що правові основи системи релігійного виховання в державних школах Німеччини є певним зразком державно-церковних та міжконфесійних стосунків у галузі релігійної освіти. До таких основ віднесено такі:

- правові основи релігійної освіти в школах, до яких входять конституційне право й державно-церковні договори;
- освітні законодавства федеральних земель, які уточнюють федеральне законодавство, обумовлюючи вибір альтернативних курсів і права церков щодо керування процесом навчання релігії;
- угоди про співпрацю між релігійними конфесіями з питань викладання уроків релігії в школах

4. З'ясовано змістово-процесуальні основи релігійного виховання учнів у сучасній школі Німеччини. визначено завдання релігійного виховання учнів у школах Німеччини: виховання вміння підкорятися; розвивати милосердя та співчуття до хворих, сиріт, бідних і страждаючих людей; піклуватися про ближнього й орієнтуватися в суспільстві; виховання вміння й бажання просити вибачення та прощати; виховання подяки Богу і людям. Виокремлено принципи релігійного виховання: міри, єдності містичного й реалістичного, співпідпорядкування духовного, душевного й тілесного в структурі особистості, соціальності релігійного виховання. Охарактеризовано релігійне виховання в католицьких та євангелістських (протестантських) школах Німеччини. Констатовано, що церква в Німеччині співпрацює з усіма громадськими та молодіжними організаціями, будучи важливою ланкою

соціальної допомоги й підтримки в справі виховання підростаючого покоління.

5. Визначено можливості творчого використання прогресивного досвіду німецької системи релігійного виховання в аспекті досліджуваної проблеми в Україні. Розроблено рекомендації щодо здійснення релігійного виховання в Україні, а саме: забезпечення законодавчої підтримки духовно-морального виховання учнів як одного з пріоритетних напрямів шкільної освіти; здійснення стратегічного планування в процесі релігійного виховання; розроблення методичного забезпечення вивчення навчальних дисциплін з релігійним вихованням; зосередження уваги на такому аспекті підготовки учнів сучасних шкіл Німеччини, як: набуття релігійної, моральної, герменевтичної, комунікативної, соціальної, методичної та естетичної компетентностей, наявність яких є показником усебічно розвиненої особистості учнів.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів окресленої проблеми. На подальше вивчення заслуговують узагальнення перспективного зарубіжного педагогічного досвіду релігійного виховання учнів у сучасних школах; розроблення механізмів співпраці школи, держави та церкви в контексті здійснення релігійного виховання учнів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Артерчук Т. О. Перспективи використання в Україні німецької моделі виховання релігійності школярів. *Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка»*. 2012. Випуск 21.
2. Артерчук Т. О. Релігійне виховання німецьких школярів в роки повоєнної реставрації 1945-1955 рр. *Вісник Львівського університету. Серія педагогічна*. 2010. Випуск 26. С. 203-210.
3. Артерчук Т. О. Релігійне виховання німецьких школярів в роки повоєнної реставрації 1945-1955 рр. *Вісник Львівського університету. Серія педагогічна*. 2010. Випуск 26. С. 203-210.
4. Артерчук Т. О. Релігійне виховання як проблема у німецькій педагогіці. *Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка»*, 2009. Випуск 13.
5. Вессель Н. Х. Общее образование. *Педагогические сочинения*. М.: Государственное учебно-педагогическое изд-во, 1959. С. 222-233.
6. Генкель, Г. Народное образование на Западе и у нас. СПб.: Типография Брокгаузь – Ефронъ, 1906.
7. Демков М. И. История Западно-европейской педагогики. М.: Типография Сытина, 1912. 407 с.
8. Джуринский А. Н. Педагогика: история педагогических идей. М.: Педагогическое общество России, 2000. 352 с.
9. Дудар Н. П. Релігійність в українському соціумі: детермінанти і характеристика сучасного стану: автореф. дис. ... канд. соц.наук: спец. 09.00.11 «Релігієзнавство». Київ, 2002. 22 с.
10. Зайцева О. Р. Религиозное воспитание учащихся в современной школе Германии: дис. ... кандидата пед. наук спец.: 13.00.01 «Загальна педагогіка, історія педагогіки». Волгоград, 2005. 143 с.

11. Кант И. Религия в пределах только раз ума. *Трактаты*. СПб: Наука, 1996. С. 259-424.
12. Кант И. Сочинения: в 6-ти т. М., 1964. Т. 3
13. Ковровський І. Г. Правові та організаційні засади системи релігійного виховання у державних школах федеративної республіки Німеччина. Народна освіта. 2007. № 3. Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/NarOsv/index.html>.
14. Козырев Ф.Н. Неконфессиональное религиозное образование в зарубежной школе: дисс. ... д-ра пед. наук спец.: 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования». Санкт-Петербург, 2006. 412 с.
15. Кулікова Л. Невідомі сторінки з історії народної освіти в Німеччині. *Педагогіка і психологія*. 2002. № 1-2. С. 237–245.
16. Лавриченко Н. Школа і релігія в третьому тисячолітті: європейський контекст: [Про релігію у школі в європейських країнах]. *Шлях освіти*. 2002. № 4. С. 19-23.
17. Мирошникова Е. М. Кооперационная модель государственно-церковных отношений: опыт и проблемы. М.: Институт Европы РАН, 2007.
18. Мирошникова Е. М. Теология в системе религиозного образования в ФРГ. *Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина*. 2016. № 1. С. 129–142.
19. Рачеєва Л. Релігійний живопис у системі позацерковного мистецтва : культурно-історичні аспекти. Мультиверсум: Філософський альманах. К., 2006. № 54. С. 17–23.
20. Тхоржевська Т. Д. Розвиток теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі в історії педагогіки України: автореф. дис. ... д. пед. наук : спец.: 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Київ, 2006. 36 с.

21. Франкл В. Человек в поисках смысла. М., 1990. 368 с.
22. Barnes P. L., Davis A. Religious Education: Educating for Diversity. London (UK): Bloomsbury Publishing, 2015.
23. Beck C., Crittenden B., Sullivan E. Moral Education. New York: Newman Press, 1999.
24. Biemer, G. Der Dienst der Kirche an der Jugend. Handbuch kirchlicher Jugendarbeit I. Freiburg, 1985.
25. Brau R. Religionsunterricht wird immer beliebter Maerkische Allgemaene. 2016. URL: <http://www.maz-online.de/Brandenburg/Religionsunterricht-wird-immer-beliebter> 26.12 2016
26. Davis D., Miroshnikova E. The Routledge International Handbook on Religious Education. London (UK): Routledge, 2013.
27. Dieterich V.-J. Religionslehrplan in Deutschland (1870-2000). Göttingen: V und R Unipress, 2006. 735 S.
28. Doerger H. J., Lott J. Einfuehrung in die Religionspaedagogik. Stuttgart. Berlin, 1977
29. Ferrari S., Pastorelli S. (eds). Religion in the Public Space: A European Perspective. London (UK): Routledge, 2016.
30. Freudenberg H., Grossmann K. Sachwissen Religion. (Ein Begleit – und Arbeitsbuch fur den Religionsunterricht in der Sekundarstufe II und fur die Erwachsenenbildung). Vardenhoech & Ruprect Gottingen, 1991.
31. Gesetz über die religiöse Kindererziehung KerzG Ausfertigungsdatum: 15.07.1921. Режим доступа: <http://www.bundesrecht.juris.de/kerzg/BJNR009390921.html>
32. Golwitzer H. Was ist Religion (Fragen zw. Theologic, Soziologic, Pedagogik). Piper Munchen Zurich, 1985.
33. Graber R. Katholische Schule. *Aspekte christlicher Erziehung in der Schule*, Friedrich Pustet Verlaq, Regensburg, 1978.

34. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 1993. 96 s.
35. Heldmann W. Gymnasiale Bildung und Erziehung: anthropologische und pädagogische Grundlagen. Köln: Adamas-Verl., 1994.
36. Hemel U. Theorie der Religionspädagogik: [Begriff – Gegenstand – Abgrenzungen]. München: MedienVlg Gregor, 1984. 485 s.
37. Knauber A. Religionspädagogik. Freiburg im Breisgau, 1963.
38. Kopp F. Humane Erziehung – christliche Erziehung. Aspekte christlicher Erziehung in der Schule, Friedrich Pustet Verlag, Regensburg, 1978.
39. Lachmann R., Schröder B. Geschichte des evangelischen Religionsunterrichts in Deutschland. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener, 2007. 414 s.
40. Lämmermann Godwin Grundriß der Religionsdidaktik. Stuttgart, 1991. 240 s.
41. Leitlinien für den evangelischen Religionsunterricht in Bayern. *Amtsblatt für die Evangelisch-Lutherische Kirche in Bayern*. 2004. Nr. 5. S. 106-107.
Режим доступа: [http://www.bayern-evangelisch.de/www/download/synode_2004_leitlinien_ev_religionsunterricht\(1\).pdf](http://www.bayern-evangelisch.de/www/download/synode_2004_leitlinien_ev_religionsunterricht(1).pdf)
42. Lichtenstein E. Bildung. Joachim Ritter. *Historisches Woerterbuch der Philosophie*. 1971. № 1. P. 921-937.
43. Luebbe H. Religion nach der Aufklärung. Hamburg, 1986.
44. Ohlog K. Religion in der Geschichte der Menschheit. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2002
45. Plesner I. T. Promoting Tolerance through Religious Education. in: Facilitating Freedom of Religion or Belief: a deskbook / publ. by the Oslo Coalition on Freedom of Religion or Belief in Celebration of the 20th Anniversary of the Declaration on the Elimination of all Forms of Intolerance and of Discrimination based on Religion or Belief. Leiden: Martinus Nijhoff publ, 2004.

- 46.Regelungen fuincher den Religionsunterricht und den Unterricht Werte und Normen. URL: <http://www.schule.de/22410/33,82105.htm>
- 47.Ruh U. Religion und Kirche in der Bundesrepublik Deutschland. Muenchen: Iudicium Verl., 1990. 125 s.
- 48.Schreiner P. Religious Education in Europe: a Collection of Basic Information about RE in European Countries, Comenius Institut/Intereuropean Commission on Church and School. Muenster, DE, 2000.
- 49.. Schröer H., Zilleßen D. Klassiker der Religionspädagogik. Frankfurt, 1989. 185 s.
- 50.Stachel G., Esser W. G. Was ist Religionspädagogik. Einsiedeln: Benziger Verlag, 1971. 320 s.
- 51.Stock H. Studien zur Auslegung der synoptischen Evangelien im Unterricht, 1967.
- 52.Studienordnung fuer den Teilstudiengang Evangelische Religion an der Philipps – Uninarsitaet Marburg mit dem Abschluss Erste Staatspuefung fuer das Lehramt an Guemnasien. Vom. II. Dezember 1998. *Staatsanzeiger fuer das Land Hessen 27 Oktober 1997. № 43. S. 3215-3219.*
- 53.Tatsachen nuiber Deutschland. Frankfurt/Main: Societs-Verlag, 1998. 568 s.
- 54.Toledo Guiding Principles on Teaching about Religion and Beliefs in Public Schools. Warsaw: OSCE/ODIHR, 2007. URL: <http://www.osce.org/odihr/29154>
- 55.Verordnung über Religionsunterricht und Weltanschauungsunterricht an Schulen (Religions- und Weltanschauungsunterrichtsverordnung - RWUV). 2013. vom 29. April (GVBl.II/13, [Nr. 34]). URL: <https://bravors.brandenburg.de/verordnungen/rwuv>
- 56.Wagner F. Was ist Religion? Studien zu ihrem Begriff und Thema in Geschichte und Gegenwart. Gütersloh: Mohn, 1991. 596 s.

57. Weber M. Die Rechtsgrundlage des Religionsunterrichts in der Bundesrepublik Deutschland. URL: <http://www.netburger.at/Multiversity/Menschen/Studienraeume/Pruegger/Venedig/Venedig.html>
58. Wehr G. Die sieben Weltreligionen. Muenchen: Hugendubel, 2002
59. [www. EVANGELISCHE](http://www.evangelische-religion.zum.de)RELIGION.ZUM.De
60. www.ekd.de
61. Zur Kooperation von Evangelischem und Katholischem Religionsunterricht. URL: <http://www.rpz-bayern.de/txkoop.htm>

ДОДАТКИ

Додаток А

Орієнтовний навчальний план гімназії з поглибленим вивченням
гуманітарних наук

Класи Предмети	5	6	7	8	9	10	11/12
Етика/релігієзнавство	4	4	4	4	4	4	2
Німецька мова	5	5	4	4	3	3	4
Англійська мова	0	0	4	4	3	3	4
Латина	6	6	4	4	3	3	4
Грецька мова	0	0	0	0	5	5	5
Математика	4	4	4	4	3	3	3
Фізика	0	0	0	2	1	2	2
Хімія	0	0	0	0	0	0	2
Біологія	2	2	2	1	2	2	0
Історія	0	2	2	2	2	2/1	2
Географія	2	2	1	1	1	0	2
Суспільствознавство	0	0	0	0	0	1/2	0
Правознавство	0	0	0	1	1	1	0
Художнє виховання	2	3	2	1	1	1	2
Музика	3	2	2	1	1	1	1
Спорт	2	2	2	2	2	2	2
Всього	30	32	32	32	32	32	34

Додаток Б

Орієнтовний навчальний план гімназії з поглибленим вивченням
математики та природознавства

Класи / Предмети	5	6	7	8	9	10	11/12
Етика/релігієзнавство	4	4	4	4	4	4	2
Німецька мова	5	5	4	4	3	3	4
Англійська мова	6	6	4	4	3	3	4
Латина	0	0	5	4	3	3	4
Математика	4	4	4	4	4	4	5
Фізика	0	0	0	2	2	3	3
Хімія	0	0	0	0	3	3	3
Біологія	2	2	2	1	2	2	0
Історія	0	2	2	2	2	2/1	2
Географія	2	2	1	1	1	0	2
Суспільствознавство	0	0	0	0	0	1/2	0
Правознавство	0	0	0	1	1	1	0
Художнє виховання	2	3	2	1	1	1	2
Музика	3	2	2	1	1	1	1
Спорт	2	2	2	2	2	2	2
Всього	30	32	32	32	32	32	34